

TURKISH ACADEMIC RESEARCH REVIEW

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi

TARR

TURKISH ACADEMIC RESEARCH REVIEW

e-ISSN : 2602 - 2923

Yıl-Year : 2022
Cilt-Volume : 7
Sayı-Issue : 1
Periyot/Period : Mart - March

e-ISSN 2602-2923

Yıl/Year 2022

Cilt/Volume 7

Sayı/Issue 1

Periyot/Period Mart / March

Yayın Dili/Publication Language Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde de yazılar yayınlanmaktadır.

Although the language of publication is Turkish, articles in other languages are also published.

Sosyal ve Beşeri Bilimler, Tarih, Kültür ve Sanat, Ekonomi, İletişim, Hukuk, İktisadi İdari Bilimler, Felsefe, Dini Araştırmalar ile Eğitim Araştırmaları.

Kapsam /Scope

Social Sciences and Humanities, History, Culture and Arts, Economics, Communications, Law, Administrative Sciences, Philosophy, Religious Studies, Educational Studies and others related to human and society.

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir.

Turkish Academic Research Review is an international peer-reviewed academic journal.

Dergide yayınlanan makalelerin telif hakları Mehmet Şahin'e, hukuki sorumluluğu da yazarlarına aittir.

Copyrights of the articles published in the journal belong to Mehmet Şahin whereas the legal responsibility belongs to the authors.

İletişim/Communication

Doç. Dr. Mehmet Şahin
Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye.
Tel: +90 533 056 9174

e-mail

turkisharr@gmail.com

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Sahibi / Owner

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Şahin
mehmetsahin@akdeniz.edu.tr
Akdeniz University, Antalya-Turkey

Yönetim Yeri ve Adresi / Executive Office and Address

Antalya, 07000, Türkiye
Mailto:turkisharr@gmail.com
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Baş Editör / Editor in Chief

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Şahin
mehmetsahin@akdeniz.edu.tr
Akdeniz University, Antalya-Turkey

Hakem Kurulu | Referees Board

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi en az iki hakemin görev aldığı çift tarafı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve hakemlik sürecinde yayımlanmamaktadır.

Turkish Academic Research Review uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept confidential and not published during the refereeing process. For detailed information, please click here: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Açık Erişim Politikası | Open Access Policy

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.
Turkish Academic Research Review provides immediate open access to its contents.

Makaleler / Articles

Makaleler; İngilizce başlık, öz (en az 250 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram), özet (en az 750 kelime) ve APA / İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an English title, an abstract (at least 250 words), keywords (at least 5 concepts), a summary (at least 750 words), and a bibliography prepared with APA / the ISNAD Citation Style

“Turkish Academic Research Review - Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR] yılda dört kez yayımlanan hakemli, akademik uluslararası bir dergidir. TARR’da yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde yapılan çalışmalar da yayımlanmaktadır. Dergide yer alan yazıların bütün yayın hakları TARR’a ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınmaz. Kişileri ayrıştırıcı, kin ve nefrete sürükleyici, din karşıtı yazılar dergiye kabul edilmemektedir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasından yayın kurulu sorumludur.”

“TARR: Turkish Academic Research Review is a peer-reviewed, international journal published four times a year. The scientific and legal responsibility of the articles published in TARR belongs to the authors. Although the language of publication is Turkish, articles are published in other languages. All publication rights of the published articles belong to TARR and cannot be printed, reproduced or transferred to the electronic media in whole or in part without the permission of the publisher. The editorial board is responsible for publishing the articles.

Dr. Öğr. Üyesi Ercan Ömirbayev	Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan-Kazakistan
Dr. Öğr. Üyesi Qoşqar Selimli	Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü-Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Sıddık Şahin	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Lamiye Vagifkizi	Azerbaycan Bilimler Akademisi, Bakü-Azerbaycan
Dr. Tyulyubayeva Akmaral	L.N.Gumilyov Eurasian National University-Kazakistan
Assist. Prof. Jasim Zinelabidin	Kerkuk University, Irak

Dizinlenme Bilgileri / Abstracting And Indexing Services

BASE
Bielefeld Academic Search Engine

CiteFactor
Academic Scientific Journals Index

DRJI
Directory of Research Journals Indexing

ERIH PLUS
European Reference Index For The Humanities And Social Sciences
Indexing Star: 05.09.2019

EBSCO
Humanities International Index

Indexing Start: 10.1.2021

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index

İSAM
İslam Araştırmaları Merkezi

Indexing Start: 30.12.2016

I2OR
International Institute Of Organized Research

İdealonline

Academic Resource Index

MLA International Bibliography

OAJI
Open Academic Journals Index

Indexing Start: 08.05.2020

ROAD
Directory Of Open Access Scholarly Resources

Indexing Start: 10.01.2018

SOBİAD

TEİ
Türk Eğitim İndeksi

Indexing Start: 15.2.2018

Information Matrix for the Analysis of Journals

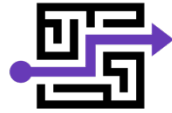
Indexing Start: 23.03.2021

EuroPub Database

Indexing Start: 31.03.2021

Root Society for Indexing and Impact Factor Service
(rootindexing.com)

ScienceGate
Indexing Start: 25.09.2021

Crossref

Scientific Indexing Services

Scholar Article Journal Index
Indexing Start: 31.12.2017

İçindekiler / Contents**Jenerik / Generic**

i-ix

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Cenk Tan	Dualism and Materialism in Gregory David Roberts' <i>Shantaram</i>	3-17
	<i>Gregory David Roberts'in Shantaram Romanında Düalizm ve Materyalizm</i>	
Hasan Telli	İsmail Hakkı Bey'in II. Abdülhamid'e Sunduğu Hac Raporu	18-49
	<i>The Hajj Report Presented by İsmail Hakkı Bey to Abdulhamid II.</i>	
Halide Nur Özüdoğru Erdoğan	Suriyeli Göçmen Aile Yapısında Kadının Konumu: Ankara İli Örneği	50-74
	<i>The Status of Women in the Syrian Migrant Family Structure: Example of Ankara Province</i>	
Erdi Demir	Antalya'nın Nüfusu ve Sosyal Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme	75-96
	<i>The Assesment of The Population and Social Characteristics of Antalya</i>	
Büşra Saatci İzci Hicran Hanım Halaç	Amerikan Board Misyonerlik Örgütüne Dair Çalışmaların Bibliyometrik Analizi	97-118
	<i>Bibliometric Analysis of Studies on the American Board Missionary Organization</i>	
Sinan Öziş	Ahmet Kutsi Tecer'in Şiirlerinde Metaforik Unsurlar	119-135
	<i>Metaphoric Elements in Ahmet Kutsi Tecer's Poems</i>	
Ali Algül	Samipaşazade Sezai'nin Öykülerinde Görülen Coşumculuk Akımının İzleri	136-150
	<i>Traces of the Current of Romanticism Seen in the Stories of Samipashazade Sezai</i>	

İsmail Hakkı Bey'in II. Abdülhamid'e Sunduğu Hac Raporu

The Hajj Report Presented by İsmail Hakkı Bey to Abdulhamid II.

Hasan Telli

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi/Assist. Prof. Dr., Mersin University, Faculty of Islamic Sciences, tellihasan@mersin.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-9142-7469

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	18 Ocak / January 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	20 Mart / March 2022
Yayın Tarihi – Date Published	23 Mart / March 2022
Yayın Sezonu	Mart
Pub Date Season	March

Atıf / Cite as: Telli, H. (2022), İsmail Hakkı Bey'in II. Abdülhamid'e Sunduğu Hac Raporu/The Hajj Report Presented by İsmail Hakkı Bey to Abdulhamid II. Turkish Academic Research Review, 7 (1), 18-49. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/68995/1059717>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

İsmail Hakkı Bey'in II. Abdülhamid'e Sunduğu Hac Raporu

Hasan TELLİ

Öz

Hicaz bölgesi Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'ın fethinden sonra Osmanlı topraklarına sulh yoluyla dâhil olmuştur. Osmanlı sultanları bu kutsal beldeye hizmet etmeyi dinî bir vazife bilmiş ve beldenin imarı için çeşitli hizmetler yapmıştır. II. Abdülhamid döneminde Hicaz bölgesi ve güzergâhındaki gelişmeler ile haccın ifası sırasında yaşanan olaylar hakkında padişaha bazı bilgilerin sunulduğu tespit edilmiştir. Bu konuda II. Abdülhamid'e en kapsamlı rapor hazırlayan kişilerden birisi de İsmail Hakkı Bey olmuştur. Bu çalışma 2. Abdülhamid döneminde İsmail Hakkı Bey tarafından hazırlanan hac raporu konusunu içermektedir. İstanbul savcı yardımcılığı görevinde bulunan İsmail Hakkı Bey 1893 yılında hacca gitmiş ve bu süreçte Mekke, Medine, Cidde, Yenbu', Mısır ve Midilli'ye uğramıştır. Buralardaki izlenimlerini döndüğünde kapsamlı bir rapor haline getirerek padişaha sunmuştur. Raporunda dinî, siyasi, idarî ve sıhhi gibi birçok alana yönelik önemli tespitlerde bulunmuş, bölgedeki sorunlara ve akılcı çözüm önerilerine yer vermiştir. Rapor padişah nezdinde değer görmüştür. Nezaret makamında rapor hakkında müzakereler ve mütalaalar yapılmış ve içeriğindeki çözüm önerilerine uygun olarak çeşitli kararlar alınmıştır. Çalışma iki bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde Osmanlı arşiv belgelerine göre İsmail Hakkı Bey'in kimliği ve hayatı tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise onun hazırladığı hac raporu analiz edilmiştir. Bu kapsamda onun İngiliz işgali altındaki Mısır ve Ezher Camii hakkındaki izlenimlerine, Hicaz bölgesindeki hacılara, hacıların yaşadığı zorluklara, hac organizasyonuna, dünya Müslümanlarına, karantina uygulamalarına, bürokratların yaklaşımlarına, bölgedeki sorunlara ve çözüm önerilerine yönelik tespitleri üzerinde durulmuştur. Çalışma nitel, dönemsel ve deskriptif bir araştırma dır. Çalışmada Osmanlı arşiv belgelerini analiz etmeye ve değerlendirmeye dayalı doküman incelemesi yöntemi esas alınmıştır.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı, 2. Abdülhamid, Hac raporu, İsmail Hakkı Bey

The Hajj Report Presented by İsmail Hakkı Bey to Abdulhamid II.

Abstract

The Hijaz region was peacefully included in the Ottoman lands after the conquest of Egypt during the reign of Yavuz Sultan Selim. The Ottoman sultans considered serving this holy town as a religious duty and performed various services for the development of the town. It has been determined that some information was presented to the sultan about the developments in the Hejaz region and its route and the situations during the pilgrimage during the reign of Abdülhamid. In this regard, II. One of the people who prepared the most comprehensive report for Abdülhamid was İsmail Hakkı Bey. This study includes the pilgrimage report prepared by İsmail Hakkı Bey during the reign of Abdülhamid II. İsmail Hakkı Bey, who was the assistant

prosecutor in Istanbul, went on a pilgrimage in 1893 and stopped by Mecca, Medina, Jeddah, Yenbu, Egypt and Lesbos in this process. He presented his impressions in these places to the sultan by making a comprehensive report when he returned. In his report, he made important determinations in many areas such as religious, political, administrative and sanitary, and included rational solutions to the problems in the region. The report was appreciated by the sultan. Negotiations and opinions on the report were made at the Ministry's Office and various decisions were taken in accordance with the solution proposals in its content. The study is handled in two parts. In the first part, the identity and life of İsmail Hakkı Bey is explained according to the Ottoman archive documents. In the second part, his pilgrimage report was analyzed. In this context, his observations about the British-occupied Egypt and Azhar Mosque, the pilgrims in the Hejaz region, the difficulties experienced by the pilgrims, the organization of the pilgrimage, the Muslims of the world, the quarantine practices, the approaches of the statesmen, the problems in the region and the solution proposals are emphasized. The study is a qualitative, periodical and descriptive research. In the study, the document analysis method based on analyzing and evaluating Ottoman archive documents was based.

Keywords: History of Islam, Ottoman, Abdulhamid II, Hajj report, İsmail Hakkı Bey

Structured Abstract

After the annexation of the Hijaz region to the Ottoman lands, the Ottoman sultans considered serving this holy place a religious duty and performed important services for the reconstruction and revival of the town. During the reign of Abdulhamid II, the political, legal, sanitary and religious developments in Mecca, Medina and Jeddah were carefully followed, and efforts were made to take the necessary precautions and eliminate the deficiencies so that pilgrims from all over the world could perform their pilgrimage in a healthier and more peaceful environment. From time to time, various information/reports were presented to the sultan about the Hijaz region and the situations related to the performance of the pilgrimage. One of the most comprehensive pilgrimage reports submitted to Abdülhamid II was prepared by İsmail Hakkı Bey.

Born in Istanbul in 1850, İsmail Hakkı Bey studied and graduated from middle school in Tırnova, where his father was on an official duty. At the age of 17, he started working as a Tırnova evkaf accountant, and at the age of 19, he worked as a scribe in the city council of Tırnova and got to know the bureaucracy at a young age. In 1871, he took office in Şûrâ-yı Devlet (the Council of State) in Istanbul and started to rise here by educating himself. After 1880, he took office in the courts. In the same year, he started to work as a mülazım (unpaid officer) at the Criminal Division of the Beyoğlu Bidayet Court. Afterwards, he was appointed as the assistant prosecutor at the Kırkkilise (Kırklareli) sanjak bidayet court in 1884 and as a prosecutor at the Edirne province İstinaf court in 1885 with a salary of 300 kuruş.

In 1888, he was appointed as the assistant director of the Istanbul Court of Appeal with a salary of 2500 kuruş. In 1890, he was awarded the Ottoman Order of the fourth rank. He prepared a report concerning the situation of the Iraqi tribes, and presented this report on 21 April 1891. İsmail Hakkı Bey bought some privileged lands from the state in Lesbos to operate in 1892. He prepared a report on the developments in Afghanistan on 17 April 1895 and presented it to the sultan. In 1909, he was appointed as a member of the Council of State Court of Appeal. He was sentenced to life imprisonment by the Court of War on 8 July 1909. Since then, his salary has also been cut. He was later pardoned. He retired in 1913 with a salary of 1923 kuruş.

İsmail Hakkı Bey went on a pilgrimage and prepared an eight-page report on his return. While the date was not stated in the report, conflicting dates were attributed to it at the archives. As various documents related to the subject were examined, it was determined that İsmail Hakkı Bey went on a pilgrimage in 1311/1893. His report covers his impressions about the cities of Egypt, Yenbu, Jeddah, Medina and Mecca, the organization of pilgrimage, Muslims from various geographies, quarantine practices in the region, statesmen and officials working in the region. İsmail Hakkı Bey went on a pilgrimage from Istanbul with his family and arrived in Egypt (Alexandria) under British occupation. He had a meeting with Ahmed Muhtar Pasha and got information from him about the latest developments in Egypt. He visited the Azhar Mosque and Madrasa in Cairo, and observed the desperate state of more than 30 thousand students who were staying and studying there.

After Egypt, he reached Medina in the direction of Yenbu. He drew attention to the road safety and the water problem of the pilgrims on the Yenbu-Medina line and stated that police stations should be established in this region. He reported that Yenbu was under threat of British occupation. He said that a municipal office should be established in Medina and Mecca.

He stated that all these works, such as the cleanliness and order of the city and the holy places such as Masjid al-Haram, Masjid an-Nabawi, Mina, Arafat and Muzdalifah, the construction of public fountains and shades, the illumination of the Masjid al-Haram and the streets at night, the transportation of the sick and infirm, the burial of the dead, and inspection of tradesmen, should be done by the municipalities. He proposed the construction of a pier on the coast of Jeddah, a train line between Jeddah and Mecca, and the construction of buildings for the shelter of pilgrims in the Hadda district, and the expansion of the Gureba Hospital. He proposes the establishment of charity boxes in various places where pilgrims are concentrated, and collection of a certain amount of tax from the people who come to the Yenbu and Jeddah piers.

He demanded the appointment of four or five preachers to preach in various languages such as Hindi, Javanese, Turkish and Arabic in order to strengthen and strengthen the love and connection of pilgrims from different countries and geographies of the world to the Ottoman state and the caliphate. He gave important details about the disruptions in quarantine practices in the region. He stated that it is essential to appoint officials who represent the Ottoman Empire well to the region. The pilgrimage report submitted by İsmail Hakkı Bey was evaluated by the caliphate, special considerations were made about the report, and decisions were taken for the execution of the proposals deemed appropriate.

Giriş

Hac ibadetinin yapıldığı ve Mekke, Medine ve Cidde'nin de içinde yer aldığı Hicaz bölgesi, Yavuz Sultan Selim döneminde 1517 yılında yapılan Ridâniye Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarına sulh yoluyla dâhil olmuştur. Osmanlı sultanları bu kutsal beldeye hizmet etmeyi dinî bir vazife bilmiş ve beldenin imarı için çeşitli hizmetler yapmıştır. Osmanlılar, daha önceki usul ve gelenek üzere Mekke emîrlerinin statülerini korumuş, her yıl Mekke ve Medine'ye surre¹ gönderme

¹ Surre: Hac zamanı dağıtılmak üzere Haremeyn'e gönderilen eşya ve hediyelere denir. Haremeyn'e her yıl düzenli biçimde surre gönderilmesine Abbâsi Halifesi Muktedir-Billâh

geleneğini devam ettirmiş ve hazineden çeşitli tahsisatlar ayırmıştır. Tanzimât'ın ilanından sonra bölgede Hicaz Vilâyeti teşkil edilmiştir.² Osmanlının Anadolu, Rumeli ve Kuzey Afrika topraklarından hacca gelenler, biri Şam diğeri de Kahire olmak üzere Hicaz'a iki önemli güzergâhtan giriş yapmıştır.³ Hicaz bölgesine gelen hacılar, yolculuk, konaklama ve haccı ifa etme sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşmış, devlet de onların ihtiyaçlarını giderme ve işlerini kolaylaştırma adına tedbirler almaya çalışmıştır.⁴ II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Hicaz bölgesine yönelik hizmetler artırılmaya gayret gösterilmiştir. Hacılar için Mekke ve Medine'de çeşmeler, hastaneler ve misafirhaneler yaptırılmıştır. Bölgeye telgraf hattı çekilerek burayla olan haberleşme ve iletişim güçlendirilmiştir. Bölgede zaman zaman ortaya çıkan veba ve kolera salgınlarına karşı sağlık ve korunma tedbirleri artırılmış ve sıhhiye idareleri faaliyete geçirilmiş ve karantina uygulamaları devreye sokulmuştur. 1908 yılında Hicaz demiryollarının inşası tamamlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda İngilizlerle işbirliği yapan ve 1916 yılında Osmanlı Devleti'ne isyan eden Şerif Hüseyin, Hicaz bölgesinde hâkimiyet sağlayarak krallığını ilan etmiştir. 1919 yılında Medine'nin de elden çıkmasıyla Hicaz bölgesi tamamen Osmanlı idaresinden ayrılmıştır.⁵ Arşiv kaynaklarına bakıldığında II. Abdülhamid döneminde Hicaz bölgesi ve güzergâhındaki gelişmeler ile haccın ifası sırasındaki durumlar hakkında padişaha bazı bilgilerin sunulduğu tespit edilmiştir. Bu konuda II. Abdülhamid'e en

döneminde (908-932) başlanmış ve bu gelenek Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/567-569.

- ² *Hicaz Vilâyeti Salnâmesi*, (Mekke-i Mükerrre: y.y. 1306), 135; 8; Hasan Tahsin, *Coğrafya ve Tarih Hıttâ-i Hicâziyye ve Evsâfi Haremeyn eş-Şerifeyn*, (İstanbul: Sultan Ahmed Mekteb-i Sanayi, 1296), 10; Zekeriya Kurşun, "Hicaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/437-439; Zekeriya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri," *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 8 (2017), 281-309; İsmail Metin, "Osmanlıların Kâbe ve Mescid-i Haram Hizmetleri", *Turkish Studies*, 10/2 (2015), 667; Şerife Eroğlu-Memiş, "17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhı Kahire'den Mekke'ye Hac Menzilleri" *Kadim Akademi SBD*, 4 (2020), 39-63.
- ³ Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları XX* Ed. Halil İnanç vd. (İstanbul: Enderun Kitapevi, 2000), 76;
- ⁴ Bu konuda bkz: İsmail Metin, "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke'de Osmanlı İzleri", *Turkish Studies*, 10/1 (2015), 468-469.
- ⁵ BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemî (DH.MKT)*, Gömlek No. 2596/57; BOA, *Sadâret Mektûbi Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri A.MKT.MHM*, Gömlek No.708/10-1-2; Sinan, Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *OTAM*, sayı 7 (1996). 503; Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi, Senevi Rapor: Hicaz'da Teşkilat ve İslahat-ı Sıhhiye 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328), 8; Kasım İzzeddin, *Mekke-i Mükerrre'de Kolera ve Hıfzussıhha*, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327), 80, 84; Hasan Barlak, *Dini ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 208; Hasan Barlak, "Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn Hassasiyeti", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/17 (2019), 128-150; Kurşun, "Hicaz", 438-439; Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2021), 38/585-586.

kapsamlı rapor hazırlayan kişilerden birisi de İsmail Hakkı Bey olmuştur. 1893 yılında hacca giden ve bu süreçte Mekke, Medine, Cidde, Yenbu', Mısır ve Midilli'ye uğrayan İsmail Hakkı Bey, buralar hakkındaki izlenimlerini bir rapor haline getirerek padişaha sunmuştur. Raporunda dinî, siyâsî, idarî ve sıhî gibi birçok alana yönelik önemli tespitlerde bulunmuştur. Bölgedeki sorunlara ve bu sorunların giderilmesine yönelik akılcı çözüm önerilerine yer vermiştir.⁶ Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle İsmail Hakkı Bey'in biyografisi ve kimliği ortaya çıkarılmaya ve padişaha sunduğu hac raporu analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. İsmail Hakkı Bey Kimdir?

İsmail Hakkı Bey, Tırnova'nın⁷ eski evkaf muhasebecisi olan Mustafa Refik Efendi'nin oğludur.⁸ Babası Mustafa Refik Efendi'nin, 1858 yılında Tırnova'da mültezim,⁹ 1859 yılında Zıştovi¹⁰ kazasında âşâr mültezimi,¹¹ akabinde Tırnova'da evkaf muhasebecisi¹² ve 1866 yılında Tırnova evkaf müdürü¹³ olduğu kayıtlara geçmiştir.¹⁴ 1870 yılında bu görevini hala devam ettirdiği görülmektedir.¹⁵

İsmail Hakkı Bey, İstanbul'da hicri 1267 yılının başında (miladi 1850'de) doğmuştur. İlköğrenimini Tırnova'da tamamlamış ve Tırnova Rüşdiye Mektebi'nden mezun olarak şehâdetnâmesini (diplomasını) almıştır. Türkçe ve Bulgarca bilmektedir. 1867'de on yedi yaşındayken 300 kuruş maaşla Tırnova evkaf muhasebeciliği ikinci kâtipliğine ve 1869'da 400 kuruş maaşla Tırnova livası meclis

⁶ Osmanlı padişahları II. Abdülhamid'den çok daha önce Haremeyn bölgesi ile yakından ilgilenmiş ve özellikle hac mekânlarının imarı, bakımı ve onarımı ile yakından ilgilenmişlerdir. Bkz: İsmail Metin, "Osmanlılar Döneminde Hac Mekânlarının Bakım ve Onarımı", *Hac Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 230-255.

⁷ Tırnova: Günümüzde Bulgaristan yer alan ve Osmanlı döneminde Rumeli, Silistre, Vidin eyaletlerine ve en son Tuna vilayetine bağlı bir sancak merkezi konumunda bir şehirdir. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 752.

⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri [DH.SAİD.d]*, No. 18, 35.

⁹ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı [A.MKT.UM]*, No. 308, 64.

¹⁰ Zıştovi: Günümüzde Bulgaristan yer alan ve Osmanlı döneminde Silistre ve Vidin eyaletlerine ve en son Tuna vilayetinin Ruscuk sancağına bağlı bir kaza merkezi konumunda bir şehirdir. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 837.

¹¹ BOA, *A.MKT.UM*, No. 380, 92.

¹² BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

¹³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [EV.d]*, No. 19864; 19928; 41637.

¹⁴ Mültezim: Devlete ait herhangi bir vergi gelirini bir yıllık bedel karşılığında toplayan kişiye denir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/154-158.

¹⁵ BOA, *EV.d* No. 41637.

temyizi ikinci kâtipliğine tayin edilmiştir. Burada iki yıl görev yaptıktan sonra istifa edip ve 1871 yılında İstanbul'a gelmiştir.¹⁶

İsmail Hakkı Bey, Tırnova'da görev yaptığı dönemde Tırnova sancağının mutasarrıfı Ali Bey, nâibi Hacı Mehmed Fevzi Efendi, müftüsü Hacı Mustafa Efendi, tahrîrât müdürü Haydar Bey, muhasebecisi Şâkir Efendi ve evkâf müdürü Mustafa Niyazi Efendi ile beraber görev yapmıştır.¹⁷ Bu dönemde Tırnova, Tuna vilayetine bağlı bir sancak konumundadır. Tuna vilayeti ise taşra teşkilatında köklü reformların ilk uygulandığı yer olması açısından oldukça dikkat çeken bir vilayettir. Osmanlı Devleti, taşra idaresinde eyalet sistemini kaldırmak ve sancak (livâ), kaza ve nahiyelerden oluşan vilâyet sistemine geçiş yapmak amacıyla pilot bölge olarak Tuna vilayetini seçmiştir. Böylece 1864 yılında Tuna vilayeti kurulmuştur. Bir iki yıl sonra vilayet sistemi Bosna, Trablusgarp, Halep, Edirne, Suriye ve Erzurum gibi yerlerde de uygulanarak yaygınlaştırılmıştır.¹⁸ İsmail Hakkı Bey taşra teşkilatında köklü değişikliklerin ilk uygulandığı Tuna vilayetine bağlı Tırnova sancağında üç yıl kadar görev alarak yeni sistemi yakından tanıma fırsatı bulmuştur. 19 yaşında Tırnova Livası Meclisi'nde görev yaparak genç yaşta bürokraside önemli tecrübeler kazanmaya başlamıştır.

1864 Vilâyet Nizamnâmesi gereğince vilâyetlerde valilerin başkanlığında vilâyet idare meclisi, sancaklarda mutasarrıfların başkanlığında liva idare meclisi ve kazalarda ise kaymakamların başkanlığında kaza idare meclisi kurulmuştur. Bu idarî meclislerin adlî işlere karışmayacağı ifade edilmiştir.¹⁹ Liva idare meclislerinde mutasarrıf, hâkim, müftü, muhasebeci, tahrîrât müdürü ve gayrimüslim halkın ruhanî reisi meclisin tabii üyesi olmuştur. Bu mecliste iki müslüman, iki de gayri müslim kişi seçilmiş üye olarak görev almıştır. Liva idare meclislerinin şer'iyeye mahkemelerinin alanına giren adlî davalara müdahale etmesi yasaklanmıştır.²⁰ Böylece taşrada idarî ve adlî işler birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrılık merkezde de kendisini göstermiştir. İdarî ve adlî işlerden sorumlu Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye 1868 yılında ikiye ayrılmıştır. İdarî işler Şûrâ-yı Devlet'e, adlî işler ise Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye bırakılmıştır.

¹⁶ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

¹⁷ *Tuna Vilayeti Salnamesi*, (Ruşuk: Tuna Vilayeti Matbaası, 1285), 84.

¹⁸ Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus Ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies* 9/4 (2014), 677-678.

¹⁹ Özgür Yılmaz, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)", *History Studies* 6 (2014), 272.

²⁰ Sadık Fatih Torun, "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri", *TAD* 35/60 (2016), 163-164.

Midhat Paşa, Şûrâ-yı Devlet'in başkanlığına, Ahmed Cevdet Paşa ise Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin başkanlığına getirilmiştir.²¹

Şûrâ-yı Devlet kurulalı üç yıl geçmiştir ki böyle bir dönemde İsmail Hakkı Bey 1871 yılında mülâzemetle²² Şûrâ-yı Devlet Fihrist Odası'na girmiş ve üçüncü rütbeyle nâil olmuştur. Bu birimde üç yıl çalıştıktan sonra 1874'te Şûrâ-yı Devlet Mazbata Odası'na nakledilmiştir. Ertesi yıl ise Şûrâ-yı Devlet'in nâfia, mülkiye ve maliye dairelerinde müsevvidliğe²³ (bir tür kâtipliğe) ve evrak memurluğuna geçmiştir. Bu esnada 1000 kuruş maaşla bir sene müddetle Üsküdar ciheti emlak sermuharrirliğinde bulunmuştur. 1880 yılında yine mülâzemetle Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi Ceza Dairesi'ne devam etmeye başlamıştır. 20 Ocak 1884 tarihinde 400 kuruş maaşla Kırkkilise (Kırklareli) sancağı bidâyet mahkemesi²⁴ müddeiumumi muavinliğine (savcı yardımcılığına) ve 11 Kasım 1885 tarihinde 300 kuruş maaşla Edirne vilayeti İstînaf mahkemesi müddeiumumiliği (savcılığı) görevine başlamıştır. Bu yılın Şaban ayında ikinci rütbenin ikinci sınıfına terfi etmiştir. 2 Ağustos 1886 tarihinde ise dördüncü rütbeden mecidiye nişanını elde etmiştir. İsmail Hakkı Bey tüm bu görevleri ifası sırasında hakkında herhangi bir soruşturma geçirmemiş ve herhangi bir suçtan veya ithamdan dolayı mahkemeye sevk edilmemiştir.²⁵

Edirne valisi Hacı İzzet Paşa, Adliye Nezâreti'ne gönderdiği mülâhaza yazısında İsmail Hakkı Bey'in memurluk vazifesini adliye kanunlarına muvafık olarak güzel bir şekilde ifa ettiğini belirtmiş ve Adliye nazırı Ahmed Cevdet Paşa da mütalaasında bu şehadeti tasdik etmiştir. İsmail Hakkı Bey, Şubat 1888'de 2500 kuruş maaşla İstanbul İstînaf Mahkemesi müddeiumumi muavinliğine tayin edilmiştir.²⁶ İstanbul'da bu görevi ifa ederken hakkında şikâyetler olmuş ve mahkemeye sevk edilmiştir. Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nce teşkil edilen heyet, onun hakkında soruşturma başlatmıştır. Heyet, İsmail Hakkı Bey'in mahkemeye sevk edilmesini gerektirecek iki sebebin olduğunu tespit etmiştir. Bu ikisinin de Mihail davası hakkında olduğunu belirlemiştir. Buna göre hakkında tutuklama kararı çıkan ve

²¹ Ali Akyıldız, "Şûrâ-yı Devlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/236-239.

²² Mülâzemet: "İlmiye mesleği adaylarının meslekî stajları ve görev bekleme süreleri için kullanılan bir terimdir". Geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/536-537.

²³ Müsevvid: Çeşitli dairelerde çalışan ve yazışmaları müsvedde olarak hazırlayan kâtime denir. Erhan Afyoncu, Recep Ahışahı, "Kâtip- Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/53-55.

²⁴ Bidâyet Mahkemesi: Cezayı gerektirecek kabahat ve suçlara ilişkin davaların ilk görüldüğü mahkemelere denir. Geniş bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004), 205-208.

²⁵ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

²⁶ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

İstanbul'da derdest edilen Mihail'in üzerinde bulunan paralar Edirne'ye gönderilmiştir. İsmail Hakkı Bey'in Edirne'de görevliyken gönderilen bu parayı aldığı ve İstanbul'da görevliyken Mihail'i tevkifhaneden çıkarılması için gayri meşru bir surette elli liralık bir senet aldığı iddia edilmiştir. Ancak İsmail Hakkı Bey'in Edirne'ye gönderilen parayı sadece muhafaza altında tuttuğu, ilgili zamanda ilgili yere teslim ettiği ve zimmetinde bulundurmadığı belirlenmiştir. Elli liralık senedin ise gönderiliş tarihinin İsmail Hakkı Bey'in İstanbul'daki müddeiumumi muavinliği vazifesine tayin edilmesinden önce olduğu, dolayısıyla bu parayı almasının mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Nikolaki Efendi'nin yeminli ifadesiyle senedin Karaca ve Kino adlı kişilerle ilgili olduğu ve İsmail Hakkı Bey'le alakasının olmadığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine bu tür iddiaların İsmail Hakkı Efendi'nin itham edilmesi için yeterli görülmediğine karar verilmiştir. Heyetin bu kararı 29 Ocak 1890 tarihli yazıyla tasdik edilmiştir.²⁷ Sonuç itibarıyla bu iddiaların İsmail Hakkı Bey'e atılan bir iftira olduğu ortaya konmuştur.

İsmail Hakkı Bey 6 Nisan 1890 tarihinde terfi ederek rütbe-yi sâniye-i sınıf-ı mütemâyizi rütbesine tevcih edilmiştir. 22 Mayıs 1890 tarihinde kendisine dördüncü rütbeden nişân-ı Osmânî ihсан buyurulmuştur. 1 Eylül 1890 tarihinde rütbesi evvel-i sınıf-ı sânisine terfi etmiştir.²⁸

İsmail Hakkı Bey, istînaf müddeiumumi muavini olarak Irak aşiret ve kabilelerinin vaziyeti hakkında mütalaa (rapor) hazırlamış ve 21 Nisan 1891 tarihinde sunmuştur.²⁹ 14 Zilhicce 1309 tarihli belgede onun Dersaadet (İstanbul) İstînaf Mahkemesi'nde müddeiumumi baş muavini olarak görev yaptığı³⁰ görülmüştür. Yine aynı unvanda iken 6 Nisan 1895 tarihinde bir dilekçe sunarak maaşına zam talep etmiştir.³¹ 26 Mart 1901 tarihinde hala bu görevde olduğu belgelere yansımıştır.³²

İsmail Hakkı Bey, 1892 yılında işletmek üzere devletten bazı imtiyazlı araziler almıştır. Bu anlamda Midilli adasında Yera (Geras) ve Kalonya (Kallonis) körfezlerinde boş iki bataklık arazi kendisine imtiyaz edilmiştir. Bu arazi, temizlenmek, ekilebilir bir hale getirmek ve balık rüsumuna (vergisine) tabi yeni model dalyanlar (büyük balık avlama yerleri) ihdas eylemek üzere kendisine verilmiştir. 26 Kasım 1892 tarihli belgeye göre bu imtiyazı, Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i

²⁷ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

²⁸ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35; BOA, *İrade Dahiliye [İ.DH]*, No. 1192, 93288.

²⁹ BOA, *Yıldız Parakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.AZN]*, No. 5, 27.

³⁰ BOA, *Babiali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 38, 2844.

³¹ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 11, 53.

³² BOA, *Sadaret Divan Mukavelenamer [A.DVN.MKL]*, No.41, 4.

Mahsûs-ı Vükela ve padişah tarafından tasdik edilmiştir.³³ İsmail Hakkı Bey, 20 Aralık 1894 tarihinde Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne bir dilekçe yazarak İstanbul Adalar'daki suların sağlığa zararlı olduğunun belirlendiğini ifade etmiş ve buna binaen Anadolu cihetinden borularla su celp ve isalesi (su getirme ve akıtma) işinin kırk sene müddetle uhdesine verilmesini talep etmiştir.³⁴ 27 Nisan 1895 tarihinde İsmail Hakkı Bey ve iki arkadaşı, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezâreti'nden Midilli civarında mutasarrıf oldukları Küçükılica adlı yerde zuhur eden bir tür taş madeninden mermer tozu üretimi konusunda kendilerine işletme hakkının verilmesini talep etmişlerdir.³⁵ 25 Kasım 1900 tarihli belgede İsmail Hakkı Bey ile tüccardan İstavro Karamano Efendi'ye Midilli kasabasının havagazıyla aydınlatılması hususunda imtiyaz verildiği ifade edilmiş ve bu imtiyaz konusunda Nafia Nezâreti'yle yapılan mukavelename ve şartnamenin maddeleri tek tek sıralanmıştır.³⁶

İsmail Hakkı Bey 26 Temmuz 1894 tarihinde İstanbul'da Kireç Kapısı³⁷ Rıhtımı'nda çıkan olaylar hakkında bir rapor hazırlamış ve bu raporu II. Abdülhamid'e sunmuştur. Rapor, Kireç Kapısı'nda maden kömürü ihracı için rıhtıma yanaşmakta bulunan Rıhtım Kumpanyası'nın (Şirketi'nin) vapurunu men etmek üzere madenci, kayıkçı, sandalcı ve bir takım Ermenilerinden oluşan birkaç yüz kişinin burada toplanıp kargaşa çıkarması, kargaşayı dağıtmak üzere Aziziye Karakolu'ndan gelen Mustafa Paşa'ya bu grubun saldırması ve askerlerin Mustafa Paşa'yı zar zor kurtarmaları olayı hakkındadır. İsmail Hakkı Bey yaptığı tahkikatta bu olayın arkasında liman memurlarının olduğunu tespit etmiştir. Vapurların rıhtıma yanaşmalarını, menfaatleri için uygun görmeyen ve zapt ettikleri eşyaları evvelki gibi gizleyemeyeceklerini anlayan rıhtım memurlarının; kayıkçıları ve sandalcıları galeyana getirerek olay çıkardıklarını ve bu memurların serbest bir halde bırakıldığı takdirde bu gibi olayların tekrar edeceğini ifade etmiştir.³⁸

³³ BOA, *BEO*, No. 128, 9589; 38, 2844; 55, 4112; BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı [ŞD]*, No. 1195, 3; BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, No. 1988, 44; BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*, No. 70, 46; BOA, *[A.DVN.MKL]*, No.34, 16; BOA, *İrade Ticaret ve Nafia [İ.TNF]*, No. 1, 24.

³⁴ BOA, *BEO*, No. 518, 38839.

³⁵ BOA, *BEO*, No. 609, 45635.

³⁶ BOA, *A.DVN.MKL*, No.41, 4.

³⁷ Kireç Kapısı: İstanbul Galata'da sahil kenarında bulunan bir muhitin ismidir. Kireç Kapısı'nda bir gümrük ve gümrük deposu bulunmaktaydı. BOA, *İrade Meclis-i Vala [İ.MVL]*, No. 421, 18441; 421, 18662; BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı [HR.MKT]*, No. 490, 68; BOA, *ŞD*, No. 1022, 5. Ayrıca bk. Şennur Kaya, "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi Ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri", *Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2010), 79; Ali Fuat Öreç, "Modern İstanbul Limanı'nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim", *Osmanlı İstanbulu IV*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 219.

³⁸ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 8, 2.

İsmail Hakkı Bey, istıf müddeiumumi baş muavini olarak Afganistan'daki gelişmelerle ilgili 17 Nisan 1895 tarihinde bir rapor hazırlayıp padişaha bildirmiştir. Bu raporda Hicazda bulunduğu esnada Afganistan Emiri Abdurrahman Han'ın amcazadesiyle İngilizlerin Rusya ve Afganistan'daki durumu hakkında bir görüşme yaptığını dile getirmiştir. Raporda ayrıca İngilizlerin yazdıkları gibi itral³⁹ ve civarı Hindistan'da olmadıkları, İngilizlerin Afgan civarında mağlup olacakları, İngiliz ve Hind askerlerinin hiçbir işe yaramadığı, İngilizlerin Rusya'ya karşı gösterdikleri  milyon askerin Afganistan ahalisi olduğu, bunların ileride İngilizlerden yüz çevirdiklerinde İngiltere'nin tehlikede kalacağı gibi hususlara değinilmiştir.⁴⁰

1895 yılında muhkemt dairesi mlzımlarından olan İsmail Hakkı Bey, 29 Ağustos 1895 tarihinde bidayet müddeiumumi muavinliğine tayin edilmiştir.⁴¹ 21 Nisan 1896 tarihinde İstanbul İstıf Mahkemesi azalığına nakledilmiştir. 13 Mart 1897 tarihinde maaşı 2430 kuruşa indirilmiştir.⁴²

Güzel hizmetlerine binaen 25 Kasım 1900 tarihinde kendisine ikinciden mecdiye nişanı verilmiştir. 29 Mart 1902 tarihinde maaşı 3500 kuruşa çıkartılmıştır. 31 Mayıs 1907 tarihinde 5000 kuruş maaşla şehremaneti Meclisi azalığına nakledilmiştir. 2 Kasım 1907 tarihinden 3 Ağustos 1908 tarihine kadar mezkûr meclisin azalığında görev yapmıştır. Bu meclisin lağvedilmesiyle açıkta kalması üzerine 3000 kuruş maaşla şehremaneti Sicil şubesi'nde görev almıştır.⁴³ 7 Ağustos 1907 tarihli belgede Beyoğlu müddeiumumiliği baş muavini olan İsmail Hakkı Bey'in istıf muavinliğine tayin edildiği bildirilmiştir.⁴⁴ 15 şubat 1908 tarihinde bidayet mahkemesi azalığına nakledilmiştir.⁴⁵ 16 Ocak 1909 tarihli belgede onun bu tarihte şr-yı Devlet İstıf Mahkemesi azalığına tayin edildiği görülmektedir.⁴⁶

İsmail Hakkı Bey, Divan-ı Harb tarafından 8 Temmuz 1909 tarihinde müebbed kalebentlięe⁴⁷ (kale hapsine) mahkûm edilmiştir. Bu tarihten itibaren maaşı da kesilmiştir. Daha sonra affedilmiştir. Affedildiği şehremaneti Sicil şubesi'nin 3 Nisan 1913 tarihli vukuat pusulasıyla ve iki gün sonraki Dhiliye Nezâreti Muhbert-

³⁹ itral: Günümüzde Pakistan içinde yer alan ve Afganistan sınırında bulunan bir şehirdir.

⁴⁰ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 11, 56.

⁴¹ BOA, *şD*, No. 3192, 39.

⁴² BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

⁴³ BOA, *BEO*, No. 3471, 260299.

⁴⁴ BOA, *BEO*, No. 3118, 233813.

⁴⁵ BOA, *şD*, No. 3197, 54.

⁴⁶ BOA, *BEO*, No. 3471, 260299.

⁴⁷ Kalebend: "Kaleye bağlanmış, kalede hapsedilmış kimse anlamına gelir. Kalebentlik cezası siyasi suçlar dışında teşhir, para cezası, küreğe koyma, hapis, sürgün gibi ta'zr cezalarından biriydi." Geniş bilgi için bkz. Ömer İşbilir, "Kalebend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/5-7.

Umûmiye Üçüncü Şubesi Müdürlüğü'nün tezkiresiyle de beyan edilmiştir.⁴⁸ Üsküdar Bidayet Mahkemesi Birinci Reisi Hasan Fehmi Bey mahkeme-i temyiz azalığına atanınca onun yerine 25 Ekim 1909 tarihinde İsmail Hakkı Bey tayin edilmiştir.⁴⁹ 11 Şubat 1913 tarihinden itibaren 1923 kuruş maaşla emekli olmuştur. Şehremaneti Sicil Şubesi'nin 24 Eylül 1913 tarihli pusulasıyla da bu durum bildirilmiştir. 4 Ocak 1914 tarihinde sicil varakası kayda alınmıştır.⁵⁰ İsmail Bey'in ölüm tarihi ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2. İsmail Hakkı Bey'in Hac Raporu

İsmail Hakkı Bey 1891 yılında Irak aşiret ve kabileleri,⁵¹ 1894 yılında İstanbul'da Kireç Kapısı Rihtımı'nda çıkan olaylar ve⁵² 1895 yılında Afganistan'daki gelişmeler⁵³ hakkında çeşitli raporlar hazırlamış ve bunları II. Abdülhamid'e sunmuştur. Yazdığı soruşturma ve raporların padişaha sunulması onun rapor yazma konusundaki uzmanlığına da işaret etmektedir. İsmail Hakkı Bey hac dönüşünde de bir layiha (rapor) hazırlayıp padişaha sunmuştur. Sekiz sayfalık bu rapor, Osmanlı arşivlerinde "İsmail Hakkı Bey'in hacca gittiği sırada yolda, Medine ve Mekke'de gördükleri ve bildirdikleri" başlığıyla "*Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı*" adlı fona kaydedilmiştir. Belgenin kendisi incelendiğinde belgenin içeriğinde herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Fakat mezkûr fona kaydı yapılırken 29 Zilhicce 1314/31 Mayıs 1897 tarihi verilmiştir.⁵⁴ Konuyla ilgili aynı fondaki başka bir belgede yine belgenin içeriğinde tarih verilmemesine rağmen fona kaydedilirken 29 Zilhicce 1311/3 Temmuz 1894 tarihi not düşülmüştür.⁵⁵ Hac raporundan bahseden belgenin arşivdeki fona hem farklı tarihler verilerek kaydedilmesi hem de bu tarihlerin neye göre verildiğine dair bir işaret bulunamaması belgenin gerçek tarihi hakkında şüphelere neden olmakta ve bir çelişki arz etmektedir. Ayrıca hac raporunda İsmail Hakkı Bey'in istînaf müddeiumumi muavini olduğu açıkça ifade edilirken⁵⁶ 1311/1894 yılı kaydında İsmail Hakkı Bey'in Dersaadet istînaf müddeiumumiliği baş muavini,⁵⁷ 1314/1897 yılı kaydında ise İstanbul istînaf mahkemesi azası⁵⁸ olarak

⁴⁸ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

⁴⁹ BOA, *BEO*, No. 3652, 273890.

⁵⁰ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

⁵¹ BOA, *Yıldız Parakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.AZN]*, No. 5, 27.

⁵² BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 8, 2.

⁵³ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 11, 56.

⁵⁴ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁵⁵ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 7, 40.

⁵⁶ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁵⁷ BOA, *BEO*, No. 38, 2844

⁵⁸ BOA, *DH.SAİD.d*, No. 18, 35.

farklı görevlerde bulunması belgenin tarihlendirilmesindeki sorunu daha da derinleştirmektedir.

Acaba İsmail Hakkı Bey hangi yılda hacca gitmiş ve hangi tarihte bu raporu hazırlamıştır? Bunun için İsmail Hakkı Bey hakkındaki diğer arşiv belgelerine bakmakta fayda vardır. İsmail Hakkı Bey'in kendisini hacı olarak tanıttığı en erken tarihli belge 1 Recep 1311/8 Kasım 1893 tarihli belgededir. Bu belgede görevi istıfâf müddeiumumi muavini olarak belirtilmiştir.⁵⁹ Bu tarihten bir önceki 9 Cemâziyelâhir 1310/29 Aralık 1892 tarihli belgede ve daha önceki belgelerde ise kendisi için hacı sıfatı hiç kullanılmamıştır.⁶⁰ Hac ayı da Zilhicce olduğu⁶¹ ve bu iki tarih arasında tek hac dönemi bulunduğu için İsmail Hakkı Bey'in hicri 1310 yılı Zilhicce ayında yani 1893 yılı Haziran ayında haccettiği ortaya çıkmaktadır. Hem hac raporuna ait belgede ve hem de 1311 yılına ait vesikada İsmail Hakkı Bey'in İstıfâf müddeiumumi muavini olarak aynı görevde olduğunun belirtilmesi de bu hususta bir uyumluluk arz etmektedir.

İsmail Hakkı Bey ailesiyle beraber hac ibadetini yaptıktan, kendi ifadesiyle “*huzûr-ı lâmi 'ü'n-nûr beyt-i Hüdâ ve ravza-i mutahhara-i seyyidü'l-enbiyâda dua ettikten ve farîza-i hacc-ı şerifi ifâ ettikten*” sonra İstanbul'a dönmüştür. Kutsal beldede 25 gün kalmıştır. Bu süre zarfında gördüklerini, dinlediklerini ve müşahade ettiklerini bir rapor haline getirip padişaha sunmuştur. Kendisi bu durumu şu ifadelerle açıklamıştır:

*“Kıt'a-i mübâreke-i mezkûrede yirmi beş gün zarfındaki meşhûdât ve mesmû'ât-ı kemterânemin lisân-ı kalb ile muhtasaran arz ve beyâna cesâret olundu ise de fermân zât-ı akdes hazret-i hilâfet-penâh efendimizindir. Dersaâdet İstinâf Müdde'î Umûmî Mu'âvini köleleri el-Hâc İsmail Hakkı bin Mustafa”*⁶²

İsmail Hakkı Bey'in hac raporunda aşağıdaki hususlara yer verilmiştir.

2.1. İngiliz İşgali Altındaki Mısır ve Ezher Camii ve Medresesi Hakkındaki İzlenimleri

İsmail Hakkı Bey, ailesiyle beraber Rumi 28 Nisan'da İstanbul'dan yola çıkmış ve daha kolay olur düşüncesiyle İskenderiye yolunu tercih etmiştir. Yola çıktıktan dört gün sonra Rumi 2 Mayıs'ta İskenderiye'ye varmıştır. Burada ziyaret

⁵⁹ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 7, 14.

⁶⁰ BOA, *A.DVN.MKL*, No.34, 16; BOA, *ŞD*, No. 1195, 3; BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 5, 27; BOA, *İ.DH*, No. 1174, 91815; 1192, 93288.

⁶¹ Salim Ögüt, “Hac-Hacla İlgili Fıkhî Hükümler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/389-397.

⁶² BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

edilmesi elzem olan yerleri dolaşmıştır.⁶³ Bu dönemde İskenderiye'nin de içinde olduğu Mısır toprakları 1882'ten beri İngiltere'nin fiili işgali altındadır. İngilizler uluslararası camiaya burada geçici olduklarını ilan etmişlerdir. Mısır resmi olarak her ne kadar Osmanlı idaresi altında olsa da "Taçsız Hükümdar" olarak da adlandırılan İngiltere'nin Başkonsolosu Lord Cromer tarafından idare edilmektedir. Lord Cromer 1883 yılından 1907 yılına kadar Mısır'ın idaresinde söz sahibi olacaktır.⁶⁴ Osmanlı Devleti ise İngiliz işgali karşısında Mısır meselesini çözmek amacıyla Ahmed Muhtar Paşa'yı Mısır Fevkalâde Komiserliğine tayin etmiştir. Ahmed Muhtar Paşa'nın en önemli vazifesi 1885 yılı Osmanlı-İngiliz Anlaşması gereğince İngiliz askerlerinin Mısır'ı tahliye etmesinin şartlarını hazırlamaktır. Ancak sözlerinde durmayan İngilizler Mısır'ı tahliye etmemişlerdir. Ahmed Muhtar Paşa aynı zamanda 1892 yılında babası Hidiv Tevfik Paşa'nın vefatı üzerine Mısır hidivi olan II. Abbas'ın da müsteşarlığını yapmaktadır.⁶⁵

İsmail Hakkı Bey böyle bir durumdayken Ahmed Muhtar Paşa ile buluşmuş ve Mısır'daki İngilizlerin durumu hakkında onunla bir görüşme gerçekleştirmiştir.⁶⁶ Görüşmede İngiltere'nin Mısır'ı tahliye etmesi konusunda içerden veya dışardan tedbirler alınması gerektiği, bu yapılmazsa durumun çok vahim olacağı, İskenderiye'nin Avrupa şehrine bürünmüş olduğu hususu konuşulmuştur. Bu görüşmeden sonra ikinci gün İsmail Hakkı Bey, Kahire'ye geçmiştir. Kahire'deki durumla alakalı olarak her türlü serbestliğin fenalığa sebebiyet verdiğini, gelişmelerin Müslümanların aleyhine olduğunu, başları sarıklı Mısırlı Müslümanların Hıristiyanlara hizmetkârlık ettiğini müşahade etmiştir. İsmail Hakkı Bey Kahire'de Ezher Camii ve Medresesi'ndeki durumla ilgili olarak İslâmî bir görüntünün sadece Ezher Camii mahallinde görüldüğünü, farklı yerlerden gelen 30 binden fazla öğrencinin buradaki medresede ilim tahsil ettiğini bildirmiştir. Bu öğrencilerin çok fakir olduklarına, abaları ve seccadeleri dışında pek bir eşyalarının olmadıklarına ve taş üstünde yatıp kalktıklarına şahit olmuştur. Öğrencilerin eğitim olanaklarının zorluğuyla ilgili bilgiler aktarmıştır. Öğrencilerin çoğunda kitapların dahi bulunmadığını, kitapları olmadığı için de istinsah ve ezber yoluyla ilim tahsil etmeye çalıştıklarını ve on öğrencinin bir mum ışığı altında ders çalıştığını ifade etmiştir. Bazı

⁶³ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁶⁴ Hilal Görgün, "Mısır – Fransız İşgali ve Sonrası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/569-575; Fatih Özçelik - Mustafa Öztürk, "İngiltere'nin Mısır'ı İşgali Ve "Taçsız Hükümdar" Lord Cromer'in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31/1 (2021), 478-494.

⁶⁵ Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/445-448; Hilal Görgün, "Mısır – Fransız İşgali ve Sonrası",

⁶⁶ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

öğrencilerin 20 yıldan beri cami kapısı dışına çıkmadığını, açlıktan helak olma derecesine gelen ancak halini de kimseye açıklamayan öğrencilerin bulunduğunu, bunlara yardım edilmesinin elzem olduğunu ve bu öğrencileri gördüğü zaman ağladığını şu ifadelerle anlatmıştır.

“İkinci gün Kahire’ye gelindi. Kit’a-i Mısriyyede ise serbesti-i tâm her türlü fenâliğe meydân vermiş ve ale’l-husûs Hristiyanların bi’l-cümle kapıcıları, başları sarıklı Mısırlı ve hizmetkârları dahi Mısır ahalisinden bulunmak derecesine vardığından taassub-ı İslâmiyye kalmamıştır. Şehr-i mezkûrda İslâmiyetin lem’ât ettiği mahal ise yalnız Abbâsiye’den bir zâtın binâ ve ihyâ kerîdesi olan Câmi-i Ezher olub bu mahalde mücerred tahsil-i ulûm ve ferâiz-i dîniyye maksasıyla ekâlîm-i müte’addideden gelmiş otuz bini mütecâviz talebe bulunub tedris ile meşgul pek çok erbâb-ı funûn ve ma’lûmât görüldü. Talebe-i ulûm efkar-ı fukarâdan ve mâlik oldukları eşya ise yalnız bir aba ve bir seccâdeden ibâret olmasıyla taş üstünde yatup kalkdıkları ve pek çoğunun kitâb tedârikinden âciz bulunmaları cihetle istinsâh suretiyle ezber olarak tahsile çalıştıkları ve on kişi yalnız bir şem’a ile istifâde ve bu cihetle tahsile sa’y eyledikleri ve içlerinde yirmi sene müddet câmi’ kapısından dışarı çıkmamış adamlar olduğu ve tagaddileri fedûleye münhasır bulunduğu görülmüştür. Şâyân-ı istikrâbdır ki açlıktan helak olmak derecesine gelmiş ve kimseye izhâr eylememiş olmaları cihetle bu gibi tullâb içinde bulunmak varınca elbette bir ni’met ve saâdet olacağından tehvîn-i ihtiyaçları eminde bir hizmette bulunamadığından dolayı ağlayarak ‘avdet olundu.’”⁶⁷

2.2. Yenbu ve Medine Hakkındaki İzlenimleri

İsmail Hakkı Bey Kahire’den çıktuktan beş gün sonra Medine-i Münevvere’nin iskelesi konumunda olan Yenbu’ şehrine gelmiştir. Burada tertip olunan bir kabileyle beraber emniyetli bir yolculuk yaparak altı günde Medine’ye ulaşmıştır. İsmail Hakkı Bey bu güzergâhta iki önemli tespitte bulunmuştur. Birincisi su sorunu, ikincisi ise yol güvenliği ile ilgilidir. Yenbu’-Medine arasındaki güzergâhta gerek hacıların gerekse deveçilerin su kuyularından su çıkarmakta büyük sıkıntılar çektiğini ifade etmiştir. Yolculuk esnasında develerin devrilmesi ve bedevilerin saldırmaları konusunda çok korku yaşandığını, güzergâhta bulunan el-Hamrâ ve diğer iki mevkide yolun muhafazası için vaktiyle inşa edilmiş olan binalarda başıbozuk silahşorların/muhafızların bulunduğunu ve buralardaki binaların yıkılmış durumda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu yılki hac mevsiminde emniyetin ber-kemal olduğunu da vurgulamıştır. İsmail Hakkı Bey bu sorunlara çözüm önerisinde de bulunmuştur.

⁶⁷ BOA, Y.PRK.AZN, No. 17, 48.

Bu güzergâhtaki bazı mevkilere karakol binalarının yapılması ve yıkılmış durumda olan binaların yeniden inşa edilmesi sayesinde yol emniyetinin sağlanacağını hatta tek çarenin bu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca binaların iki bölümden inşa edilmesi gerektiğini; bir bölümünün yolcuların konaklayacakları ve istirahat edecekleri şekilde diğer bölümünün ise karakol vazifesi yapanların kalacağı şekilde inşa edilmesini teklif etmiştir. Bu karakolların her birinin, hududu dâhilinde bulunan aşiret şeyhine tevdi edilmesini ve şeyhler tarafından seçilecek 50-100 neferin bu karakollarda görevlendirilmesini, yeme ve içme masraflarının kendileri tarafından karşılanmasını ve bunlara maaş tahsis edilmesini önermiştir. Böylelikle hem yol emniyetinin sağlanacağını, hem ticaretin genişleyeceğini, hem yolcuların ve hacıların çeşitli ihtiyaçlarının karşılanacağını hem de hayırlı dualara vesile olunacağını söylemiştir.⁶⁸

İsmail Hakkı Bey, Yenbu' ve Medine'deki durumlarla ilgili bazı tespitlerde ve çözüm önerilerinde bulunmuştur. Yenbu'-Medine arasındaki karakollarda istihdam edilecek neferlerin maaşlarının karşılanması, Medine'nin tanzîfâtıyla (temizlik işleriyle) ilgili ihtiyaçların temin edilmesi, Yenbu' şehrinde elzem olan suyun tedarik edilmesi, Yenbu' şehrindeki fakirlere mahsus hastanenin masraflarının karşılanması ve Medine'de yapılacak belediye dairesinin inşası gibi hizmetlerin yapılmasını gerekli görmüştür. Bu hizmetlerin ifası için de gerekli olan bütçenin nasıl oluşturulacağı ve paranın nasıl temin edileceği konusunda İsmail Hakkı Bey gerçekçi ve uygulanabilir bir çözüm sunmuştur. O da Yenbu' iskelesine gelen gemilere münasip miktarda bir vergi konmasını ve buraya gelen zenginlerden bir buçuk lira alınmasıdır. Böyle bir vergi konduğunda bir yıl içinde en az 20 bin lira gelirin sağlanacağını tahmin etmiştir.

İsmail Hakkı Bey Yenbu' iskelesinin stratejik bir öneme haiz olduğunu, burasının Medine'ye ve Mısır'a yakın olduğunu, hacıların gelip giderken burasını çok kullandığını, Mısır'ı işgal eden İngilizlerin burasını da tehdit altında tuttuğunu, İngiliz fesadının burada hükümferma olduğunu ve Yenbu' iskelesinde durumunun kritik bir hal arz ettiğini belirtmiştir.⁶⁹

İsmail Hakkı Bey, Medine ile ilgili birçok önemli tespitler yapmış, sorunlar saptamış ve çözüm önerileri sunmuştur. Bunların en başında belediye dairesinin teşkili konusu gelmektedir. O, Medine'de belediye dairesinin tesis edilmesinin elzem olduğuna vurgu yapmıştır. Mescid-i Nebevî, Hâne-i Saadet ve Mescid-i Kuba gibi

⁶⁸ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁶⁹ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

çokça ziyaret edilen mekânlar⁷⁰ başta olmak üzere bu mukaddes beldenin temizlik hizmetlerini ifa etmek, hacıları ve Medine ehlini zarara uğratan muhtekir (vurguncu) sarrafları denetlemek, hayır amacıyla gönderilen hasırların amacı dışında kullanılmasını önlemek ve usulüne uygun olarak serilmesine nezaret etmek gibi pek çok hizmetlerin belediyenin teşkiliyle daha etkin yapılacağını ifade etmiştir.

İsmail Hakkı Bey'in nazar-ı dikkatini çeken bir husus da Mescid-i Nebevî içindeki dilenciler olmuştur. İnsanların Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ederken tam da salavat esnasında elleriyle rahatsız ederek onlardan para talep eden bir takım dilencilerin huzuru bozduğuna şahit olmuştur. O, bir komisyon marifetiyle şer'an yasak olan bu gibi şeylerin engellenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu anlamda hâkimü's-şer' riyaseti altında ulema ve meşâyih'ten oluşacak bir meclisin teşkil edilmesini ve bu meclisin alacağı tedbirler ve kararlarla bu gibi olumsuzlukların önüne geçilmesini teklif etmiştir. Medine'deki Gurebâ Hastanesi'nin genişletilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Mescid-i Nebevî etrafında "hayrât sandığı" adıyla bir sandığın kurulmasını, bu hayır sandığı hususunda dellâl marifetiyle hacıların bilgilendirilmesini, hayır sahibi insanların yaptığı bağışlarla bu sandıkta toplanan paraların, hastanenin ve belediyenin ihtiyaçları için harcanmasını, artan meblağ olursa bunun da yollarda hacıların istirahat etmeleri için yapılacak konaklama binalarının inşasında kullanılmasını önermiştir.⁷¹

İsmail Hakkı Bey, Medine'de bulunan sekiz tekmeden⁷² ve tarikatlardan pek bahsetmemiş sadece birisine değinmiştir. Medine'de İdrisiyye tarikatı şeyhlerinden kerameti zahir olan Şeyh Seyyid Mehmed Denderâvî Efendi'nin bulunduğunu ve duası alınacak taltife layık bir zat olduğunu ifade etmiştir.⁷³

2.3. Cidde ve Mekke Hakkındaki İzlenimleri

İsmail Hakkı Bey, Hicaz kıtasının iskelesi ve bir ticaret şehri olması hasebiyle Cidde'nin önemli bir konumda olduğunu ifade etmiş ve Cidde limanındaki hacıların durumuyla ilgili önemli bir sorundan bahsetmiştir. Cidde limanına yaklaşan gemilerin gayet açıkta durduğunu, gemilerden yapılan tahliyelerin kayıklarla gerçekleştirildiğini, bazen suların çekilmesi sebebiyle kayıkların iskeleye tam yanaşmadığı için gemilerden inen hacıların ve eşyalarının ıslandığını, hacıların çok zahmet çektiğini ve kayıkçıların nakliye ücreti hususunda hacıları zor durumda

⁷⁰ Osmanlılar hacıların çokça ziyaret ettiği hac mekânlarına, temizliğin yanı sıra tefriş ve tezyinatına da önem vermişlerdir. Metin, "Osmanlılar Döneminde Hac Mekânlarının Bakım ve Onarımı", 153-254.

⁷¹ BOA, Y.PRK.AZN, No. 17, 48.

⁷² Hicaz Vilayeti Salnamesi 1309, 240

⁷³ BOA, Y.PRK.AZN, No. 17, 48.

biraktıklarını dile getirmiştir. Bu sorunun halledilmesinin gayet mümkün olduğunu da rapor etmiştir. Beyrut sahilinde yapılan rıhtım gibi maliyeti 25 bin lira kadar tutacak bir rıhtımın yapılmasının gerekli olduğunu, rıhtım inşaatı için gerekli olan maliyetin sahile gelen gemilerden alınacak münasip miktardaki vergiden ve yolculardan alınacak beşer kuruş iskele parasından karşılanabileceğini ve rıhtım inşaatının da bir yıl içinde tamamlanabileceğini belirtmiştir. Bu yıl Cava, Hindistan, Sind, Çin, Mağrip, Zencebâr, Maskat, Basra ve Mısır havalisinden 100 bini aşkın hacının yalnız deniz yoluyla hacca geldiğini, değişik senelerde ise deniz yoluyla gelen hacı sayısının 40-50 binden aşağı olmadığını, bunlardan alınacak iskele parası varidatının yıllık 25 bin lirayı geçeceğini ifade etmiştir. İsmail Hakkı Bey, bu yılda sıhhiye dairesi tarafından her nüfustan alınmakta olan 10 kuruş verginin 10 bin liraya ulaştığını, ayrıca Yenbu' ve Cidde iskelelerine çıkacak ashâb-ı iktidardan “tanzifât-ı belediye” ve “gureba hastanesi masârıfı” adıyla yarımşar lira alınabileceğini, günümüzde bir nevi sadaka kutusuna benzeyen “hayrât sandığı” adlı hayır sandıklarının hacıların görebileceği çeşitli yerlere konulabileceğini, buralardan biriken paraların toplam 80 bin liraya ulaşabileceğini, bu gelirin de her türlü ihtiyaç için kullanılabilceğini bildirmiştir. Bu gelirin özellikle Mekke'de teşkil edilecek belediye için kullanılabilceğini, bu belediye marifetiyle Mekke'nin temizlik işlerinin yapılabileceğini, Mekke Gureba Hastanesi'nin ihtiyaçlarının karşılanabileceğini ve bölgedeki hıfzıssıhhaya yönelik sağlık tedbirlerinin alınabileceğini söylemiştir. Bu gibi tedbirlerin bölgenin sağlık ve selameti açısından önem arz ettiğini ve bölgede maddi ve manevi pek çok güzelliklere vesile olacağını dile getirmiştir. İsmail Hakkı Bey Cidde ile Mekke arasında bulunan Hadde mevkiinde hacıların muhafazası için binaların yapılması gerektiğini ve buralarda konaklayacak hacılardan alınacak ücretin iki üç yıl zarfında bu binaların masraflarını karşılayacağını ifade etmiştir.⁷⁴

İsmail Hakkı Bey'in en önemli önerilerinden birisi de Cidde-Mekke arasından bir tramvay hattının yapılması konusudur. O, hacıların Cidde'den Mekke'ye develerle iki günde gidebildiğini, bir deveye iki yolcunun sırayla bindiğini, deveçilerin yolcu başına 60 kuruş ücret aldıklarını, yolda hacıların güneşin şiddetli hararetiyle çok sıkıntılar çektiğini, özellikle Hadde denilen mevkiide Semûm rüzgârının etkisiyle hacıların hastalandığını, bazılarının ise öldüğünü ifade etmiş ve Cidde-Mekke arasında buharlı tramvay hattının inşa edilmesinin elzem olduğunu, tramvayın iki günlük yolu 4 saate düşüreceğini ve herkesin bu hizmetten çok memnun olacağını belirtmiştir. İsmail Hakkı Bey, böyle bir tramvay hattının yapımına ve işletilmesine bu güzergâhta çalışan deveçilerin ve civardaki aşiretlerin karşı

⁷⁴ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

çıkabileceğini tahmin etmiştir. Tramvay hattının yapımına karşı çıkılmaması ve yapımı sonrasında bu hattın muhafazası için tramvayı kullanacak yolculardan alınacak bir liranın yarısının bu güzergâhtaki devecilere ve aşiret şeyhlerine verilmesini önermiştir.⁷⁵ Cidde-Mekke arasında bir tren hattının yapılması düşüncesi başka kişiler tarafından da gündeme getirilmiştir. 1891’de Hicaz Fırka-i Askeriye Kumandanı Hacı Osman Nûri Paşa İstanbul’a gönderdiği bir raporda, Cidde-Mekke arasına bir demiryolu hattının döşenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Onun raporunu değerlendiren komisyon, bu demiryolu hattının özellikle yol boyunca sıkıntılar çeken hacılara çok büyük kolaylıklar sağlayacağını belirtmiştir.⁷⁶ Aynı yıl Hindistanlı gazeteci Muhammed İnşâallah, Mekke-Medine-Yemen hattında bir demiryolunun yapılması konusunda propagandalar yapmıştır. Yine bu yılda Cidde evkaf müdürü olan Ahmed İzzet Efendi, Şam-Medine arasında Hicaz demiryolunun yapılmasını teklif etmiş ve bu demiryolunun hem bölgenin güvenliği hem de hacıların Hicaz’a kolay ulaşımı açısından çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Bu teklif II. Abdülhamid’in ilgisini çekmiş ve konuyla ilgilenmesi için Erkân-ı Harbiyye Feriki Mehmed Şâkir Paşa’yı görevlendirmiştir. Böylece Hicaz demiryolu projesi hazırlanmış ve 1 Eylül 1900 tarihinde yapılan resmî bir törenle inşaatına başlanmıştır. Sekiz yılda inşaatı tamamlanan Hicaz demiryolu 1 Eylül 1908 tarihinde yapılan bir törenle bizzat II. Abdülhamid tarafından işletmeye açılmıştır.⁷⁷ İsmail Hakkı Bey’in de önerdiği ve bütün Müslümanların yapılmasını istediği Medine-Mekke ve Mekke-Cidde hatları ise planlamaları yapılmasına rağmen⁷⁸ Şerîf Hüseyin ve onun kışkırttığı bedevî şeyhlerinin karşı koyması üzerine gerçekleşmemiştir.⁷⁹

⁷⁵ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

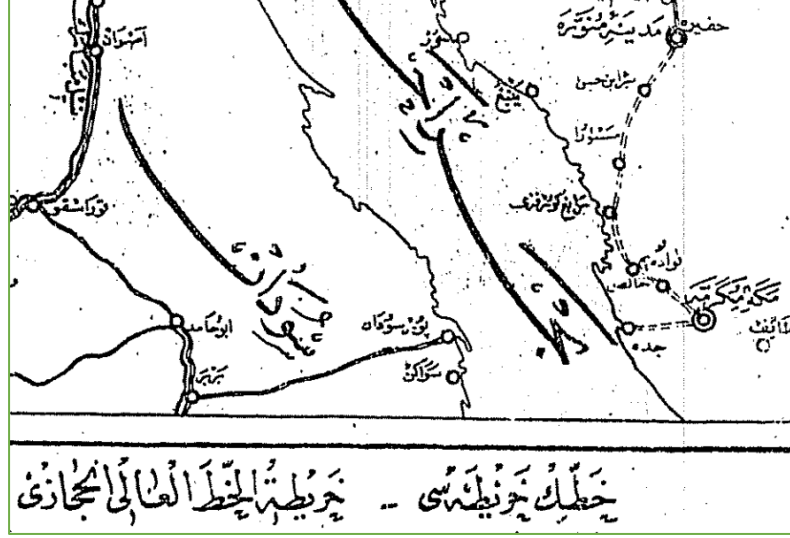
⁷⁶ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 59, 38; Ufuk Gülsoy – William Ochsenwald, “Hicaz Demiryolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/441-445.

⁷⁷ Günümüzde artan trafik kazaları ve bunun meydana getirdiği maddi ve manevi kayıplar, demiryollarını tekrar gündeme getirmiştir. 21. yüzyılın eşiğinde hala karayolu ulaşımının bize verdiği zararları tartışırken gelişmiş ülkelerin hemen hemen hepsinde en önemli ulaşım vasıtası olarak demiryollarına ne kadar önem verildiği ortadadır. Benzer bir şekilde, ülkemizde de bir asır önce demiryoluna ne kadar ehemmiyet verildiği ve bugün mevcut olan hatların yaklaşık yarısının inşa edildiği göz önüne alırsa, bu hatların inşasında çok büyük katkısı olan II. Abdülhamid’in nasıl bir hizmet şuuruna sahip bir devlet adamı olduğu ortaya çıkacaktır. Metin, “Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke’de Osmanlı İzleri”, 459.

⁷⁸ *Hicaz Demiryolu Yadıgâr-ı Hac*, (Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1913), 33.

⁷⁹ Gülsoy – Ochsenwald, “Hicaz Demiryolu”, 17/441-445.

Şekil 1. Cidde-Mekke ve Medine-Mekke arasında yapılması planlanan demiryolu güzergâhını gösteren harita (1913).⁸⁰

İsmail Hakkı Bey Mekke’de bir belediye dairesinin teşkil edilmesinin elzem olduğuna vurgu yapmıştır. Hatta belediyede görevliler, bunların maaşları, nitelikleri ve yapılacak hizmetlere dair birçok detaydan bahsetmiştir. Buna göre belediyede görev alacak belediye reisine 2.000 kuruş, dört belediye azasına 250’şer kuruş, bir kâtime 700 kuruş, bir sandık eminine 500 kuruş, 30 nefer hademeye 150’şer kuruş verilmesini öngörmüştür. Belediyede sarfiyat yetkisinin belediye reisinde olmasını, çarşı ve pazarlardan belediye adına vergi alınmasını, bu gelirlerin maaş ve masraflara yetmediği takdirde daha önce zikredilen “iskele vergisi” ve “tanzîfât-ı belediye” (belediye temizliği) gelirlerinden bir kısmının belediyeye aktarılmasını tavsiye etmiştir. Belediyenin özellikle hac mevsiminde her türlü tanzîfâtın (temizliğin)ve tathîrâtın (yıkayıp paklamanın) icra edilmesi, teaffünâtın (kötü kokuların) izalesi, cenazelerin nakledilmesi ve defnedilmesi gibi pek önemli hayri işleri ifa edeceğini bildirmiştir. Belediyenin hac mevsiminde her türlü tedbirlerin alınması amacıyla günlük 8 kuruşla 20 günlüğüne 200 nefer amelenin istihdam etmesinin elzem olduğuna vurgu yapmıştır. Sokaklarda ölüp kısa sürede kokmaya başlayan cenazelerin Anadolu’dan gelen askerler tarafından nakledilip defnedildiğini, bu işlemler sırasında askerlerin bulaşıcı hastalıklara yakalandığını ve sadece bu sebeple 600 askerın vefat ettiğini ifade eden İsmail Hakkı Bey, hac mevsiminde cenaze hizmetlerinin askerler

⁸⁰ *Hicaz Demiryolu Yadigâr-ı Hac*, (Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1913), 33.

tarafından değil belediyece görevlendirilecek 200 nefer tarafından yapılması gerektiğini söylemiştir. İsmail Hakkı Bey Mescid-i Haram'daki ferraşların (temizlik görevlilerinin) vazifelerini hakkıyla yerine getirmedeğini ve bunların da kurulacak belediyenin nezâreti altında çalışmalarını gerektiğini rapor etmiştir. İsmail Hakkı Bey'in teşkil edilmesine önem verdiği Mekke Belediye Dairesi'nin yapımı daha önce de gündeme gelmiştir. 18 Eylül 1891'de Hicaz'da genel sağlık durumunun muhafazası konusunda belediye dairesinin kurulmasının mümkün olup olmadığı tartışılmıştır.⁸¹ 17 Şubat 1892 tarihli belgede belirtildiğine göre Maiyyet-i Askerî Komisyonu tarafından bir toplantı yapılmış ve toplantıda Mekke'de belediye dairesinin teşkil edilmesi, şehirdeki temizlik işlerinin itina ile yapılması, yol üstüne ve sokak ortasına bina inşa edilmesinin önüne geçilmesi, sokakların genişletilmesi gibi birçok elzem işlerinin belediye tarafından yapılması hususu görüşülmüştür.⁸² Daha sonraki yıllarda Mekke'de belediye dairesinin kuruluşu gerçekleşmiştir.⁸³

İsmail Hakkı Bey, Mekke'de 1894 yılında inşaatına başlanan ve 1897'de açılışı henüz yapılmış olan misafirhanenin⁸⁴ oldukça büyük olduğunu ve garip ve fakir hacılara tahsis edildiğini ifade etmiştir. Mekke'de 1850 yılında inşaatını Bezmiâlem Valide Sultan'ın (ö. 1853) başlattığı,⁸⁵ akabinde oğlu Sultan Abdülmecid'in tamamladığı, II. Abdülhamid'in de 1884 yılında ikinci katını yaptırdığı ve 1894 yılında ise 50 yataklık koğuş ilave ederek genişlettiği Mekke Gureba Hastanesi'nin⁸⁶ yetersiz kaldığını söylemiştir. Ayrıca Mekke'de 800 yataklı bir hastanenin (eczanesiyle birlikte) yapılması konusundan bahsetmiştir. Tüm eşya ve gereksinimleriyle mükemmel bir şekilde yapılması düşünülen bu hastanenin çok hayırlı hizmetlere vesile olacağını belirtmiştir. Böyle büyük bir hastanenin yapımına

⁸¹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat [Y.PRK.ASK]*, No. 75, 90.

⁸² BOA, *Y.MTV*, No. 59, 38;

⁸³ BOA, *BEO*, No. 3758, 281788; BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı [DH.İ.UM.EK], No. 9, 66; BOA, *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı [DH.İD]*, No. 80, 32

⁸⁴ BOA, *Y.MTV*, No. 309, 58; BOA, *Maliye Nezareti Evamir-i Maliye defterleri [ML.EVM]*, No. 180, 13; 270, 21; 239, 67; 239, 22; 217, 77; 209, 2; 209, 16; BOA, *Hazine-i Hâssa İradeler [HH.İ]*, No. 194, 51; 195, 70; BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı [DH.ŞFR]*, No. 65/83; BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y.PRK.UM]*, No. 35/96; BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 25/54; BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y.A.HUS], No. 283/67; 283/75; Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamit'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, (1994), 121-141; Çağrı Güntan, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 195; Metin, "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke'de Osmanlı İzleri", 469.

⁸⁵ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (Hicaz: Hicaz Vilayeti Matbaası 1301), 65; Asaf Ataseven, "Gureba Hastanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/202-204; Bezmiâlem Vakfı Üniversitesi Hastanesi, "Vakıf Kurucumuz", (Erişim 6 Aralık 2021).

⁸⁶ BOA, *İ.MVL*, No. 321/13683; BOA, *BEO*, No. 414/31027; BOA, *Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri [A.MKT. MHM]*, No. 708, 10.

kadar acil ihtiyacın giderilmesi için uygun bir binanın kiralanarak hastane olarak kullanılmasını önermiştir. Hatta bu konuda somut bir yerden de bahsetmiştir. Mekke'de havası latif bulunan Ciyâd adlı mahalde “Devi Gâlib Konağı” denilen gayet büyük bir konağın şimdilik kiralanmasını, 800 yataklı hastanenin açılışına kadar burada sağlık hizmetlerinin sunulmasını, buraya iki doktorun, iki cerrahın, iki eczacının, elli nefer hademenin, bir müdürün, bir kâtibin tayin edilmesini ve bir eczanenin açılmasını teklif etmiştir. Bu hizmetin hıfzıssıhha-i umûmiyye açısından çok elzem olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

2.4. Hac Organizasyonu İlgili İzlenimleri

Hâdimu'l-Haremeyni's-Şerifeyn unvanının bir gereği olarak, özellikle Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı padişahları, Mescid-i Harâm'ın her zaman bakımına ve temiz tutulmasına ayrı bir önem vermiş ve hac ibadetinin daha sağlıklı ve huzurlu bir şekilde gerçekleşmesi adına çeşitli görevlendirmeler yapmıştır.⁸⁸ İsmail Hakkı Bey de gerek hac organizasyonu gerekse hac ibadetinin yapıldığı kutsal mekânların bakım ve temizliğiyle ilgili önemli tespitler yapmıştır. Hac ibadetinin daha nezih ve temiz bir ortamda yapılması ve çekilen bazı zorlukların giderilmesi adına bazı çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu anlamda Safa ile Merve arasında yedi defa tur yaparak sa'y ibadeti yapan hacıların mes'ada (sa'y yapılan yerde) gidip gelirken zemindeki toz ve topraklardan etkilediklerini ifade etmiştir. Hacıların sa'y ibadetlerini kolaylaştırmak için bu toz ve toprakların temizlenmesini, zemine bir örtü serilmesini ve zeminin günde iki defa sulanmasını teklif etmiştir. Hac mevsiminde hacıların gündüzleri güneşin sıcağından çok zahmet çektiğini ifade eden İsmail Hakkı Bey hacıların ibadetlerini gece vakitlerinde yapmaya yönlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Bunun için de hacıların gecenin karanlığından dolayı zahmet çekmemesi ve geceleri ibadetlerini daha rahat yapabilmesi adına Safa ile Merve arasına 40 adet kandil fanusun takılmasını, özellikle Bâbü's-Selâm'dan Bâb-ı İbrâhîm'e kadar olan yere 40-50 kandil fanus asılmasını ve kandillerin sabaha kadar yaktırılarak mezkûr mahallin aydınlatılmasını ve 20 nefer hademenin bu hizmetler için istihdam edilmesini önermiştir.

İsmail Hakkı Bey bu hususları belirttikten sonra hac organizasyonu ile ilgili gözlemlerini maddeler halinde şöyle sıralamıştır.

⁸⁷ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁸⁸ Metin, “Osmanlılar Döneminde Hac Mekânlarının Bakım ve Onarımı”, 239.

1. Harem-i Şerif'in etrafındaki sayıları yetersiz olan ve bundan dolayı da kötü kokulara sebep olan helaların sayısının artırılması ve bu anlamda dört beş mevkie ellişer abdesthanenin daha yapılması,
2. Mekke'de hac mevsiminde karanlık sokakların fenerlerle aydınlatılması,
3. Arafat'tan sonra hacıların toplandığı Mina'da çeşmelerin yetersiz kalması sebebiyle buradaki evler ve çadırlar arasında kalan bölgede yeni çeşmelerin yaptırılması ve çeşme sayılarının artırılması,
4. Mina'da her biri 10 neferi kapsayacak genişlikte otuz adet karakolun inşa edilmesi ve hac mevsimin de bu karakollarda sağlık hizmetlerinin sunulması,
5. Mina'da 2000 kişilik bir hastanenin inşa edilmesi,
6. Arafat dönüşünde geride kalan hasta ve yorgun kimseler ile çocuklarını ve yakınlarını kaybetmiş insanların muhafazası için üç gün boyunca iki bölük askerin Arafat dönüş yolunda istihdam edilmesi,
7. Arafat dönüşünde hasta ve aciz olanların nakli için geçici süreli olarak 30 deve ve 30 neferin istihdam edilmesi,
8. Hac mevsiminde Arafat ve Mina'da temizlik ve diğer işler için yevmiye ile 30 amelenin istihdam edilmesi,
9. Kâbe'nin etrafındaki gölgelik alanlar Hac mevsiminde yetersiz kaldığından hacıların güneşin hararetinden muhafaza edilmesi ve müsterih bir şekilde namazlarını eda edebilmesi için gerekli yerlere demir direklerin dikilip tentelerin yaptırılması ve gölgelik alanların oluşturulması,
10. Mescid-i Haram içinde her ne kadar zemzem dağıtıcıları (sakkaları) varsa da bunlar ibrikleriyle kendi hacılarına su verdiklerinden dolayı fakir hacılar sıcak su içmeye mecbur kalmaktadırlar. Ayrıca zemzem suyu içmede bir takım sorunlar da yaşanmaktadır. Herkesin zemzemden istifade edebilmesi amacıyla zemzem kapısı bitişiğinde bir sebilin inşa edilmesi ve gerekli miktarda büyük küplerin bulundurulması ve görevli bir iki sebilcinin tayin edilmesi.⁸⁹

⁸⁹ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

2.5. Dünya Müslümanları ve Bunlara Yönelik Hizmetler

İsmail Hakkı Bey Bey hac mevsiminde dünyanın farklı ülke ve coğrafyalarından gelen hacıların Osmanlı devletine ve hilafetine olan muhabbet ve irtibatlarının daha da güçlenmesi ve sağlamlaşması için Hintçe, Cava dili, Türkçe ve Arapça gibi çeşitli dillerde vaaz yapacak dört beş zatın vaiz olarak tayin edilmesini ve bu vaizlerin belli program dâhilinde vaaz etmesini önermiştir. Vaizlerin yapacağı ayet ve hadis içerikli dinî sohbet ve derslerle hacıların aydınlatılmasının oldukça verimli olacağını söylemiştir. Ayrıca dünyanın dört bir tarafından gelen hacılara kendi dillerinde yazılıp bastırılan bir takım risalelerin ücretsiz olarak dağıtılmasını teklif etmiştir. Yapılacak vaaz, sohbet ve dersler ile ücretsiz dağıtılacak dinî yayınların hacıların nezdinde oldukça önemli tesirler bırakacağını, maddi-manevi pek çok faydalar sağlayacağını ve hilafet-penâhîye olan irtibat ve muhabbetlerinin daha da artacağına vurgu yapmıştır.⁹⁰

İsmail Hakkı Bey, Mekke'de padişahın emirleriyle daha önceden inşa edilen matbaanın şehre layık bir surette olduğunu, çok sayıda kişinin matbaayı ziyaret ettiğini ve matbaanın hacca gelen dünya Müslümanlarının ilgisini çektiğini söylemiştir. Matbaa müdürü Kadri Bey'in dirayetli bir adam olduğunu, hac zamanında herhangi bir yardıma mazhar olmadığı halde kişisel gayretleriyle Hint ve Cava dillerinde "Menâsık-ı Hâc Risâlesi" adlı risaleler bastırıp dağıttığını dile getirmiştir. İsmail Hakkı Bey'in Mekke'de gözlemlediği önemli detaylardan birisi de Mekke'ye gelip birkaç yıl buraya yerleşen Cavalı (Endonezyalı) Müslümanlardır. Onun belirttiğine göre Cavalı pek çok aile Mekke'de birkaç yıldan beri kalarak evlatlarını tedris ettirmekte ve kendi dillerine tercüme ettikleri dinî kitapları söz konusu matbaada bastırmaktadırlar. Mekke'deki matbaanın birçok yönüyle faydasının bulunduğu dikkat çeken İsmail Hakkı Bey bu matbaanın eksiklerinin giderilmesinin önemli olduğunu ortaya koymuştur. Mekke'de farklı milletlerden çok sayıda insanın eğitim gördüğünü müşahede eden İsmail Hakkı Bey, bu türdeki talebin tespit ve tahkik edilmesinin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. İsmail Hakkı Bey, Mekke'nin o dönemdeki görünümünün fotoğrafı alınmasının çok önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Bu anlamda Mekke'de fotoğrafçılık ilmi ve sanatını tahsil etmiş olan 60 yaşlarındaki Kadir Efendi isminde bir adamın bulunduğunu ve arzu edilen yerlerin resimlerinin bu kişi tarafından çekilip gönderilebileceğini de raporuna eklemiştir.⁹¹

⁹⁰ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁹¹ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

2.6. Karantina Uygulamalarına Yönelik Tespitler

İsmail Hakkı Bey bölgedeki karantina uygulamalarıyla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Mekke’de vuku bulan salgın hastalık sebebiyle dönüştürülen karantina mevkilerinde yaşanan sıkıntılardan dolayı hacıların %15’inin öldüğünü söylemiştir. Buna göre Tûrisînâ’da karantinaya alınan hacılar kâgir barakaların olmadığı sağlıklı bir ortamda; kumda ya da çadırda günlerce kalmaktadırlar. Geceleyin aşırı soğuktan üşüyen, gündüzün de aşırı sıcaktan yanan ve ateş gibi kumlarda beklemekten perişan olan hacılar nihayet hastalanmaktadırlar. Kalınan yerlerde açılan kuyularındaki sular ise gayet acıdır. Kuyu suları acı olmasının yanı sıra ishale de neden olmaktadır. İshal olan hacılar daha sonra basur gibi hastalıklara yakalanmaktadırlar. Bu vaziyette iken tedavileri yapılamayan hastaların birçoğu da ölmektedir. Karantina mevkilerinde su ve hastalıklarla uğraşan hacılar asli ihtiyaçları olan temel gıdalarını temin etmekte de zorluklar yaşamaktadırlar. Buralardaki bakkallar, gıda maddelerini daha pahalıya satmaktadırlar. Örneğin etin kıyyesi (bir kilogramı)⁹² 18 kuruşa, ekmeğin kıyyesi 6 kuruşa satılmaktadır. Bu durum hacılar açısından tahammül olunamayacak bir zulüm noktasına gelmiştir. Bu gibi sebeplerden dolayı karantina müddetinin azaltılması gereklidir. İngilizler zaten koleraya önem vermedikleri gibi hastalığı mübarek beldeye sirayet ettirmek arzusundadırlar. Bazı insanlar, mübarek beldeye hastalığın sirayetini önlemek için Hindistan’dan gelenlerin Bâbülmendeb Boğazı haricinde en az 180 gün karantinada bekletilmesi ve bunların yiyeceklerinin girişinin engellenmesi gerektiğini nakletmişlerdir. İsmail Hakkı Bey, gemilerle hacca gelenler için hac dönüşünde Akdeniz’de en uygun karantina mevkiinin genel kanaate göre İstanköy (Kos) adasının 20 mil uzaklığındaki Ustupalye (Astypalea) adası olduğunu ifade etmiştir. Bu adanın, emniyetli, havasının gayet latif, sularının çok temiz ve leziz olduğunu ve Akdeniz yolculuğunda her tarafın yolu üzerinde bulunduğunu söylemiştir. Bu adanın karantina mevkiî yapılması durumunda ölümlerin yaşanmayacağını, hatta İzmir’de uygulanan karantinaya dahi ihtiyaç kalmayacağını belirtmiştir. Cidde ve civarındaki sahillerinin sıcak, havasının tehlikeli olduğunu, hacıların istirahati ve kalması için uygun olmadığını, buralarda su bulunmadığını, karantina için uygun mevkiler olmadığını beyan etmiştir. Ayrıca Cidde’de sayıları artan hastalar için bir hastanenin inşa edilmesi gerektiğini rapor etmiştir.⁹³

⁹² “20 Cemâziyelâhir 1286 (26 Eylül 1869) tarihli kanunnâmeye göre 1 kıyye-i a’şârî veya kıyye-i cedîde = 1 kilogram = 1000 dirhem a’şârî olmak üzere metrik sistemdeki yeni okka değeri belirtilmektedir.” Okka ve kıyye hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Okka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/338-339.

⁹³ BOA, Y.PRK.AZN, No. 17, 48.

2.7. Bölgedeki Devlet Ricali ve Bürokrasisine Yönelik Tespitler

İsmail Hakkı Bey, Mekke ve Medine'de görevlendirilecek devlet adamlarının ve memurlarının Allah'tan korkan, istikametten ayrılmayan, her haliyle şer'-i şerîfe riayet eden, devletin şanına yakışır şekilde hareket eden adaletli ve çalışkan kişilerden olması gerektiğine dikkat çemiştir. Özellikle Mekke'deki imamların ve âlimlerin de bu hususlara değindiğini belirtmiştir.⁹⁴

İsmail Hakkı Bey hac dönüşünde Midilli'ye uğramış ve Midilli'de devlet bürokrasisinde önemli mevkilerde görev yapan bazı şahısların devlet aleyhine bazı eylemler içinde olduğuna şahit olmuştur. İstanbul'a döndüğünde bu kişiler hakkında padişaha malumat vermiştir. Bu anlamda Midilli'de liva meclis idaresi azalarından Mihaıl'in, Hristiyan Mekteb-i Kebir'den müdür ve iki muallimin, belediye reisi ve bazı arkadaşlarının mektepte mahallî asayişe muhal hareketlerde bulunduğunu, mektepte öğrencilere muzır yayınlar okuttuklarını, Midilli Hastanesi'nin 20 bin lirasını hükümetin malumatı olmaksızın gizlice Yunan Bankası'na yatırdıklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Maarif Nezâreti, sadakat ve istikametleriyle temeyyüz eden maarif mektubi kalemi müdürü Tahir Bey ve mekâtib-i ecnebiye ve gayri müslime müfettişliği muavini Şükrü Bey'den oluşan bir heyeti durumu tahkik etmek üzere Midilli adasına göndermiştir. Midilli'de mahkeme azasından güvenilir Bekir Bey ve idare meclisi azasından Zafirâki Burnazu Efendi'den teşkil eden komisyon marifetiyle icra kılınan gizli tahkikat neticesinde mezkûr hallerin tamamıyla gerçekleşmiş olduğu tespit edilmiş ve durum maarif nazırına bildirilmiştir. İhanetleri resmen tahakkuk eden söz konusu müdür ve muallimlerin görevlerinden azledilmesine ve söz konusu 20 bin liranın celp edilmesine karar verilmiştir. Aksi takdirde Yunan fesatlarına meydan verileceği ve telafisi mümkün olmayan muzırlara sebep olunacağı ifade edilmiştir.⁹⁵

2.8. Hac Raporu Hakkında Payitahtta Yapılan Mütalaa

İsmail Hakkı Bey hac raporunu padişaha sunmuş, buna binaen hilafet makamında raporun içeriği üzerinde bir mütalaa yapılmıştır. Mütalaadan sonra uygun görülen maddeler şu şekilde belirlenmiştir.

- Cidde'de rıhtımın inşa edilmesine,
- Cidde'de ziyaretçilerin kalması ve istirahatleri için han gibi bir takım binaların yapılmasına,

⁹⁴ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 17, 48.

⁹⁵ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 7, 14.

- Hac mevsiminde hacıların güneşin şiddetinden korunması için Kâbe'nin meydanında demir direklerin dikilerek üzerlerine tentelerin yapılmasına,
- Kâbe'yi ziyarete gelen hacılara yönelik farklı dillere vakıf dört beş vaizin tayin edilmesine, Hint, Cava, Türk ve Arap lisanlarına aşına olan vaizlerin farklı mekânlarda vaaz etmelerine,
- Mekke'de vuku bulan hastalık sebebiyle Tûrisînâ'da karantina alınan hacıların zorluk ve meşakkat çekmeleri sebebiyle hacıların burada karantinaya alınmamasına, bindikleri vapurların, hastalığın görüldüğü başka vapurlarla temas ettirilmeksizin Süveyş kanalından direk geçerek Port Said'den çıktıktan sonra münasip mahallerde birinci karantinaya alınmalarının daha münasip olduğuna karar verilmiştir.⁹⁶

Raporda bahsedildiği üzere Cidde'de rıhtımın inşa edilmesi için çalışmalar 1311 yılında başlatılmıştır.⁹⁷ Bu rıhtımın yabancı devletlere imtiyaz verilerek değil devlet tarafından inşa edilmesine karar verilmiştir.⁹⁸

SONUÇ

Hicaz bölgesinin Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Osmanlı sultanları bu kutsal beldeye hizmet etmeyi dinî bir görev addetmiş ve beldenin imar ve ihyası adına önemli hizmetler yapmışlardır. II. Abdülhamid döneminde Mekke, Medine ve Cidde'deki siyâsî, adlî, sıhî ve dinî gelişmeler yakından takip edilmiş, dünyanın dört bir tarafından gelen hacıların hac ibadetlerini daha sağlıklı ve huzurlu bir ortamda yapabilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasına ve eksikliklerin giderilmesine gayret gösterilmiştir. Hicaz bölgesi ve haccın ifasıyla ilgili durumlar hakkında padişaha zaman zaman bilgiler sunulmuştur. II. Abdülhamid'e sunulan en kapsamlı hac raporundan birisini ise İsmail Hakkı Bey hazırlamıştır. 1850 yılında İstanbul'da doğan İsmail Hakkı Bey, Tırnova'da okuyup burada genç yaşta devlet idaresinde göreve başlamış daha sonra İstanbul'da Şûrâ-yı Devlet'te ve ardından mahkemelerde görev almıştır. Mülâzemet göreviyle başladığı mahkemelerde başsavcılığa kadar yükselmiştir. Irak kabilelerinin vaziyetiyle ve Afganistan'daki gelişmelerle ilgili raporlar hazırlayıp padişaha sunarak padişah nezdinde dikkat çekmiştir. 1909'da Şûrâ-yı Devlet İstînaf Mahkemesi azalığına tayin edilmiş, aynı yıl Divan-ı Harb'te

⁹⁶ BOA, *Y.PRK.AZN*, No. 7, 40.

⁹⁷ BOA, *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 16, 4; BOA, *A.MKT.MHM*. No. 708, 8. BOA, *İ.TNF*, No. 3, 34.

⁹⁸ BOA, *BEO*, No. 276, 20632.

yargılanıp müebbed kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Daha sonra affedilmiştir. 1913 yılında da emekli olmuştur.

İsmail Hakkı Bey hacca gitmiş ve dönüşünde sekiz sayfalık bir layiha (rapor) hazırlamıştır. Raporun içeriğinde tarih ifade edilmemişken arşiv fonuna çelişkili tarihlendirmeler yapılmıştır. Konuyla ilgili farklı belgeler incelendiğinde İsmail Hakkı Bey'in 1311/1893 yılında hacca gittiği tespit edilmiştir. Raporda, Mısır, Yenbu', Cidde, Medine ve Mekke şehirleri, hac organizasyonu, dünyanın çeşitli coğrafyalarından gelen Müslümanlar, bölgedeki karantina uygulamaları, bölgede görev yapan devlet adamları ve görevlileri hakkındaki izlenimlerine yer verilmiştir. İsmail Hakkı Bey ailesiyle beraber İstanbul'dan hac yolculuğuna çıkmış ve İngiliz işgali altındaki Mısır'a (İskenderiye'ye) varmıştır. Burada Ahmed Muhtar Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve Mısır'daki son gelişmeler hakkında ondan bilgiler almıştır. Kahire'de Ezher Camii ve Medresesi'ni ziyaret etmiş, burada kalan ve eğitim gören 30 binden fazla öğrencilerin dehşetli hallerini müşahede etmiştir. Mısır'dan sonra Yenbu' istikametiyle Medine'ye varmıştır. Yenbu'-Medine hattında yol güvenliği ve hacıların su sorununa dikkat çekmiş ve bu bölgede karakolların kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Yenbu'un İngiliz işgali tehdidi altında olduğunu bildirmiştir. Medine ve Mekke'de belediye dairesinin kurulması gerektiğini, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mina, Arafat ve Müzdelife olmak üzere kutsal mekânların ve şehrin temizliği, tertibi, düzeni, sebillerin ve gölgeliklerin yapılması, geceleyin aydınlatılması, hasta ve aciz olanların nakli, cenazelerin defni ve esnafın denetimi gibi işlerin belediyeler eliyle yapılması gerektiğini bildirmiştir. Cidde sahilinde bir rıhtımın, Cidde-Mekke arasında bir tren hattının ve Hadde mevkiinde hacıların muhafazası için binaların inşa edilmesini ve Gureba Hastanesi'nin genişletilmesini önermiştir. Hacıların yoğun bulunduğu çeşitli yerlere hayrat sandıklarının kurulmasını ve Yenbu' ve Cidde iskelelerine gelen kişilerden belli miktarda vergi alınmasını teklif etmiştir. Dünyanın farklı ülke ve coğrafyalarından gelen hacıların Osmanlı devletine ve hilafetine olan muhabbet ve irtibatlarının daha da güçlenmesi ve sağlamlaşması için Hintçe, Cava dili, Türkçe ve Arapça gibi çeşitli dillerde vaaz yapacak dört beş zatın vaiz olarak tayin edilmesini istemiştir. Bölgedeki karantina uygulamalarındaki aksaklıklar hakkında önemli detaylar vermiştir. Bölgeye Osmanlı Devletini iyi temsil eden görevlilerin tayin edilmesinin elzem olduğunu belirtmiştir. İsmail Hakkı Bey'in padişaha sunduğu hac raporu hilafet makamında değerlendirilmeye alınmış, rapor hakkında özel mütalaalar yapılmıştır. Onun teklif ettiği birçok husus kabul edilmiş ve icrası için kararlar alınmıştır. Rapor, Osmanlı Devleti'nin, Haremeyen'e özel bir hassasiyet gösterdiğini, Hicaz bölgesindeki

sorunlarla yakından ilgilendiğini, sorunları kısa zamanda çözüme kavuşturmaya önem verdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca rapor, hacıların hac ibadetlerini sağlıklı ve huzurlu bir ortamda ifa etmeleri konusunda onların işlerini kolaylaştırmada gayret gösterdiğini, bölgedeki halkla olan işbirliğini ve onların devlete olan bağlılıklarını önemsendiğini, dünya Müslümanlarına yönelik hilafet politikasına ağırlık verildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA);

BOA, *Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)*, Gömlek No. 708/10.

BOA, *Babialı Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 38, 2844; 55, 4112; 128, 9589; 276, 20632; 414, 31027; 518, 38839; 609, 45635; 3118, 233813; 3652, 273890; 3758, 281788.

BOA, *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri [DH.SAİD.d]*, No. 18, 35.

BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi [DH.MKT]*, No. 1988, 44; 2596/57.

BOA, *Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı [DH.İ.UM.EK]*, No. 9, 66.

BOA, *Dahiliye Nezâreti İdare Evrakı [DH.İD]*, No. 80, 32.

BOA, *Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı [DH.ŞFR]*, No. 65/83.

BOA, *Evkafl Defterleri [EV.d]*, No. 19864; 19928; 41637.

BOA, *Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi Evrakı [HR.MKT]*, No. 490, 68.

BOA, *Hazine-i Hâssa İradeler [HH.İ]*, No. 194, 51; 195, 70.

BOA, *İrade Dahiliye [İ.DH]*, No. 1192, 93288; 1174, 91815.

BOA, *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 16, 4.

BOA, *İrade Meclis-i Vala [İ.MVL]*, No. 321, 13683; 421, 18441; 421, 18662;

BOA, *İrade Ticaret ve Nafia [İ.TNF]*, No. 1, 24; 3, 34.

BOA, *Maliye Nezâreti Evamir-i Maliye defterleri [ML.EVM]*, No. 180, 13; 270, 21; 239, 67; 239, 22; 217, 77; 209, 2; 209, 16.

- BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV]*, No. 70, 46.
- BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)*, No. 708, 10.
- BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı [A.MKT.UM]*, No. 308, 64; 380, 92.
- BOA, *Sadaret Divan Mukavelenamer [A.DVN.MKL]*, No. 34, 16; 41, 4.
- BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı [ŞD]*, No. 1022, 5; 1195, 3; 3192, 39; 3197, 54.
- BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat [Y.PRK.ASK]*, No. 75, 90.
- BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı [Y.PRK.AZN]*, No. 5, 12; 7, 11, 53; 14; 7, 40; 8, 2; 11, 56; 17, 48.
- BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 25, 54.
- BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*, No. 59, 38; 309, 58.
- BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi [Y.PRK.UM]*, No. 35, 96.
- BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı [Y.A.HUS]*, No. 283, 67; 283, 75.
- Afyoncu, Erhan- Ahışhalı, Recep. “Kâtip- Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/53-55. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Akyıldız, Ali. “Şûrâ-yı Devlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39/236-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Barlak, Hasan. *Dini ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876–1909)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Barlak, Hasan. “Sultan II. Abdülhamid’in Haremeyn Hassasiyeti”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/17 (2019), 128-150.
- Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Hastanesi, “Vakıf Kurucumuz”. Erişim 6 Aralık 2021.
<http://bezmialemhastanesi.com/tr/Sayfalar/kurumsal/vakif-kurucumuz.aspx>
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Surre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/567-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Armağan, Latif. “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller”, *Osmanlı Araştırmaları XX. ed.* Halil İnanç vd. İstanbul: Enderun Kitapevi, 2000.
- Ataseven, Asaf. “Gureba Hastanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2004.
- Eroğlu-Memiş, Şerife. “17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhıkahire’den Mekke’ye Hac Menzilleri”. *Kadim Akademi SBD* 4 (2020), 39-63.
- Genç, Mehmet. “İltizam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22/154-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Görgün, Hilal. “Mısır – Fransız İşgali ve Sonrası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/569-575.
- Gülsoy, Ufuk – Ochsenwald, William. “Hicaz Demiryolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17/441-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Güntan, Çağrı. *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hicaz Demiryolu Yedigâr-ı Hac*. Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan, 1913.
- Hicaz Vilayeti Salnamesi*. Hicaz: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301.
- Hicaz Vilâyeti Salnâmesi*. Mekke-i Mükerrreme: y.y. 1306.
- İpşirli, Mehmet. “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/536-537. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İşbilir, Ömer. “Kalebend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/5-7. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- İzzeddin, Kasım. *Hicaz Sıhhiye İdaresi, Senevi Rapor: Hicaz’da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhiye 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328.
- İzzeddin, Kasım. *Mekke-i Mükerrreme’de Kolera ve Hıfzussıhha*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327.

- Kallek, Cengiz. "Okka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kaya, Şennur. "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri", *Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2010), 73-92.
- Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar, *OTAM*, 7 (1996). 497-511.
- Kurşun, Zekeriya. "Hicaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kurşun, Zekeriya. "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 8 (2017), 281-309.
- Koyuncu, Aşkın. "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus Ve Demografi (1864-1877)". *Turkish Studies* 9/4 (2014), 675-737.
- Metin, İsmail. "Osmanlıların Kâbe ve Mescid-i Haram Hizmetleri". *Turkish Studies* 10/2 (2015), 663-678.
- Metin, İsmail. "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke'de Osmanlı İzleri". *Turkish Studies* 10/1 (2015), 455-476.
- Metin, İsmail. "Osmanlılar Döneminde Hac Mekânlarının Bakım ve Onarımı". *Hac Tarihi*. 230-258. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Öğüt, Salim. "Hac-Hacla İlgili Fıkhî Hükümler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/389-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Örenç, Ali Fuat. "Modern İstanbul Limanı'nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim", *Osmanlı İstanbulu IV*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016), 205-258.
- Özcan, Azmi. "Şerif Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2021), 38/585-586.
- Özçelik, Fatih -Öztürk, Mustafa. "İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve "Taçsız Hükümdar" Lord Cromer'in Mısır İdaresi (Eylül 1883-Mart 1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 31/1 (2021), 478-494.

- Sarıyıldız, Gülten. "II. Abdülhamit'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, (1994), 121-145.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Tahsin, Hasan. *Coğrafya ve Tarih Hıttı-i Hicâziyye ve Evsâfi Haremeyn eş-Şerîfeyn*. İstanbul: Sultan Ahmed Mekteb-i Sanayi, 1296.
- Torun, Sadık Fatih. "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri". *TAD* 35/60 (2016), 157-174.
- Uçarol, Rifat. "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/445-448.
- Yılmaz, Özgür. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)". *History Studies* 6 (2014), 253-280.